

PERİYODİKLERİN İSTANBUL KÜLTÜRÜNE ETKİLERİ

M. KAYAHAN ÖZGÜL*

GAZETE ve DERGİLERİN KUŞBAKIŞI TARİHÇESİ

Payitaht olmasına rağmen, ilk gazetelerin İstanbul'da değil de İzmir'de neşredilişi ilginçtir. İstanbul'un tanıştığı ilk gazeteler, Pera'daki Fransız Sefarethanesi'nde basılan *Le Bulletin de Nouvelles* (Eylül 1795-Mart 1796) ve onu takip eden *La Gazette Française de Constantinople* (Eylül 1796-Mayıs 1797) ile *Mercure Oriental* (Mayıs-Temmuz 1797) gibi tüccar bülteni kılığındaki broşürlerdir¹ ve asıl maksatları; İstanbul'daki Fransızlara ülkelerindeki büyük ihtilali tanıtmak ve benimsetmek olduğu için Osmanlı topraklarıyla ilgilenmezler zaten Osmanlı da onlarla ilgilenmez. Nitekim Fransızlar Mısır'a saldırınca, sefaretin yayınlarını durdurması da gazetenin niyetini belli eder.

İstanbul'da Fransızca başlayan gazetecilik, zaman zaman gücünden ve etkisinden bir şeyler kaybetse de Cumhuriyet'e kadar varlığını muhafaza eder. *Journal de Constantinople et des intérêts Orientaux* (1843), *Le Courrier de Constantinople* (1845), *Journal de Constantinople Echo de l'Orient* (1846), Fransızca-İngilizce karışık basılan *The Levant Herald and Eastern Express* (1856), *Courrier d'Orient* (1861), *La Turquie* (1866), *Le Phare du Bosphore* (1866), *The Levant Time and Shipping* (1868), siyasi ve edebî gazete *Stamboul* (1875), mizah gazetesi olan *l'Événement* (1876), *Journal de Constantinople*, *La Revue Orientale* (1885) bir dönemin belli başlı Fransızca periyodikleridir ve hepsinin de 1838 Ticaret Antlaşması sonrasında kurulmuş olması, yabancıların Osmanlı topraklarındaki çıkarları arttıkça, bunları savunup koruyacak yayınlara önem verdiklerinin bir işareti gibidir. Bu yayınlara, II. Meşrutiyet'ten sonra, *Lloyd Ottoman* (1908), *Aurore* (1908), *Le Bosphore*, *Le Destour*, *Jeune Turc* (1909), *La Patrie*, *La Constitution*, *La*

Liberté gibi başka isimlerin de eklendiği; hatta Türkler tarafından çıkarılan *Kalem* ve *Cem* gibi dergilerin de Fransızca-Türkçe karışık olarak çıktığı görülecektir.

Osmanlı topraklarında gazete yayınlayan ilk yerli grup Ermenilerdir ve ilk Ermenice gazete de 1832 yılı başında yayınlanan *Takvîm-i Vekâyi*'nin Ermenice tercümesi olan *Lirakir*'dir. Cumhuriyet'e kadar, İstanbul'da yayımlandığı tespit edilen 414 Ermeni periyodiki vardır. Anadolu'da gazete çıkarmaya daha evvel başlanmasına rağmen, İstanbul'daki ilk Rumca periyodik ise, 1833 yılında çıkan *İ Melisa tu Vosporu* (Boğaz'ın Arısı) adlı bir mecmua olacaktır. Şehrin önce mecmua ile tanışmasından on yıl sonra, 1843'te ilk Rumca İstanbul gazetesi olan *Tilegrafos tu Vosporu* (Boğaz'ın Telegrafı) Kostantin Adosidis tarafından yayınlanmaya başlanır.² *Vekâyi-i Mısıriyye*'den *Takvîm-i Vekâyi*'e ve *Matbaa-i Âmir*'nin Arabî başmusaahhiliğine uzanan maceralı yılların sonunda Arapça *el-Cevâib*'i çıkaran Ahmed Faris Efendi³ (ö. 1887), Dersaadet'in Arap dünyasındaki tercümanı olur. Faris Efendi, Şemseddin Sami Bey'in (ö. 1904) *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat* romanını basarak, geniş kitlelerin telif romanla tanışmasını da sağlayacak; mukabilinde, Sami Bey de *Kâmûsü'l-a'lâm*'a koyduğu "Fâris eş-Şidyâk" maddesiyle teşekkür edecektir. Farsça çıkan *Ahter*, Kaçar istibdadından firar eden aydınların sesi olacaktır. Bunların yanına İngilizce, Almanca, Arapça, Bulgarca, Ladino periyodiklerin eklenmesi de çokça zaman almaz.

Dersaadet'te devletin resmî sözcülüğünü yapacak bir gazete neşredilmesinin ne büyük bir ihtiyaç olduğunun anlaşılıp *Takvîm-i Vekâyi*'nin çıkarılması 1 Kasım 1831'i

² Ayrıntı için bk. Ali Aslan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Rum Basını*, İstanbul 2005.

³ Faris için bkz. Atilla Çetin, "XIX. Yüzyıl Arap Kültür Dünyasında Önemli Bir Basın Organı: El-Cevaip Gazetesi", *Mélanges Prof. Robert Mantran*, ed. A. Temimi, Zaghouan 1988, s. 85-92; H. Gazi Topdemir, İbrahim E. Polat, "Türk Matbaacılığının Gelişmesinde Bir Sayfa: Cevâib Matbaası", *Nüsha: Şarkîyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, c. 4, sy. 14, s. 79-102.

* Gazi Üniversitesi

¹ L. Lagarde, "Note Sur Les Journaux Français de Constantinople à l'époque Révolutionnaire", *Journal Asiatique*, 1948, c. 156, sy. 1-2, s. 272-276.

1- Takvîm-i Vekâyi' gazetesini, ciltlenmiş

bulur. Gazetenin 5 Kasım'dan itibaren *Le Moniteur Ottoman* adıyla Fransızcası, 5 Ocak 1832'den itibaren Rumcası, 13 Ocak'ta Ermenicesi ve aynı senenin Nisan ayında da Arapça ve Farsçası neşredilerek, sözcülüğün ilgi alanları belirginleştirilir. İzmir'deki *Le Spectateur Oriental* ve *Le Courrier de Smyrne* gazetelerinde Osmanlı'yı Batı'ya tanıtmak için samimi bir mücadele veren Edward Blaque Bey'in İstanbul'a çağırılarak *Le Moniteur Ottoman*'ın neşriyle görevlendirilmesi de bu sözcülüğün ciddiye alındığının işaretidir. Diğer dillerde çıkarılan nüshalar, Türkçe aslının tamamen tercümesi olarak düşünülmemiş; her dilin okurunu ilgilendirecek konulara ağırlık verilmiştir.⁴ Böylece, bilhassa İstanbul'daki azınlıkların devletle olan münasebetlerini kuvvetlendirmek ve birinci elden bilgilendirilmelerini sağlamak mümkün olabilmiştir.

Kahire'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1.000 kuruştan fazla geliri olanları, *Vekâyi-i Mısriyye*'ye aboneliğine mecbur etmesini örnek alarak, *Takvîm-i Vekâyi*'nin de kısa zamanda 3.000 zoraki abone

⁴ Orhan Koloğlu, *Takvîm-i Vekâyi: Türk Basınında 150 Yıl (1831-1981)*, Ankara 1981, s. 34.

ÜSLUP FARKI

Takvîm-i Vekâyi' ile Cerîde-i Havâdis'in okura iletme ve bildirme biçimleri arasındaki farkı Bâbîâli ağzı resmî kitabet karşısındaki duruşlarıyla açıklamak mümkündür. İlki, bir resmî gazetede ne basılırsa basılsın, resmîyetini muhafaza etmesi gerektiğini düşünür ve vak'a-i âdiyyeden zabita haberlerini bile bir mahkeme reisinin hüküm vermesini andırarak şekilde bildirir. İkincisi ise, daha dostane, daha İstanbullu ve daha içeridir.

Üsküdarlı kayıkçı Topal Salih nam şahıs Çavuşderesi'nde kâin hânesi ittisâlinde bulunan Züleyha Hanım'ın hânesine nehâren tavan arasından geçip ve odasının duvarını delip eşya sirket eylemiş olduğundan merkumun kanûn-ı cezânın ikiyüz yirminci maddesi mefhûmunca ba'de't-teşhîr üç sene müddetle küreğe konulmasına

Sâbıkalı makuleden Edhem Edirnekapısı Hamamı'nda soyunmuş olan Kıbtî Mehmed'in elbisesiyle cebinde bulunan akçasını sirket eylemesiyle merkumun kanûn-ı cezânın ikiyüz otuzuncu maddesi icâbınca dokuz mâh müddetle habsolunarak hitâm-ı müddetinde kefâlet altına alınmasına
(*Takvîm-i Vekâyi*, nr. 843, 18 Zilhicce 1282)

İşbu ayın gurreci cumartesi gününden mu'teber olup onuncu pazartesi günü ıyd-i

udhiyye yâni Kurban Bayramı olacağından Dersââdet'te her tarafta ayın guresinden sonraca koyunlar satılmağa ve sürülerle gezmeğe başlamış ve şükür kış şiddetli olmadığından koyunlar semiz ve yağlı çıkmıştır ve bu sene geçen seneden ziyade koyunlar bol ve mebzûl olup pek âlâ taze ve semiz ve yağlı etler fiatından aşağı yâni kıyyesi iki kuruşa dek satılıp sâye-i hazret-i şâhânedeki kâffe-i ibâd şükür ü senâ etmektedir.
(*Cerîde-i Havâdis*, nr. 161, 8 Zilhicce 1259)

kaydettiği biliniyor ve fakat İstanbul'da alenen satıldığına dair bir işaret bulunmuyor. Buna rağmen, gazetenin *umûr-ı dâhiliyye, mâlûmât-ı mütenevvia* ve ilan bölümlerinde, genellikle İstanbullu okuru ilgilendirecek satırların çokluğu dikkat çekicidir. Yine de düzenli olarak neşredilemeyişi ve habercilikten ziyade, resmî tebliğ, ilam ve ilanlara yer veriş sebebiyle, İstanbullu ile buluşması pek mümkün olmamıştır. Oysa 1 Ağustos 1840'ta William Churchill'in çıkardığı ve İstanbul'un ikinci Türkçe gazetesi olma özelliğini taşıyan *Cerîde-i Havâdis*, uzun ve zahmetli bir yoldan da olsa, okurla kaynaşmayı başarmıştır. Bilhassa, Kırım Harbi esnasında olan bitenden çabucak haberdar olmak isteyenler için, yegâne kaynak odur. Haberleri bayatlamadan iletme isteği, o zamana kadar haftada iki-üç kere çıkan gazeteyi tamamlayan günlük bir ek çıkarmaya yöneltir ve böylece *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis* faaliyete başlar. *Ruznâme*, adının kastettiği

ŞEHRÎ HABERLER

İbrahim Şinasi Efendi'nin gazeteciliğinde şehri haberler vermenin stratejik bir önemi vardır. Gazete sadece payitahtta basılıp okunur iken, İstanbul haberleri vermenin önemini fark eden Şinasi, bu haberlerde kullandığı dili de resmî haberlerdekinden farklı seçer. Samimi bir sohbet diline yaklaşan; bildirmekten ziyade, hikâye etmeyi amaçlayan bu ses aileden birine ait gibidir.

Silivrikapısı sâkinlerinden Nişastacı Ömer üç aylık oğlu Mehmed'e yedirmek üzere Kocamustafapaşa'da kâin Osman Dede'den aldığı uyku mâcunu biçâre çocuğu bir fena hâle koyup bir gün sonra vefât eylediği pederi merkum Ömer tarafından bâ-arzihâl ifade olunmağın derhâl keşfine lâzım gelen memûrîn gönderilerek ledel-muâyene çocuğun mesmûm olduğuna dair bir eser görülemediğinden ve teşrih olunması teklif kıldıkta rıza vermediklerinden defnedilmiştir.

(Tercümân-ı Ahvâl, nr. 18, 2 Şaban 1277)

Çançifine isminde Macarlı bir kadının çocuğu hastalanıp Kalite nâm diğer bir hatun ile beraber çocuğu okutmak üzere hoca arayarak

Sultanmehmed'de tezgâhçılar tarafına çıkınca Abdurrahman Efendi nâm zenci bunları dükkânına çağırıp yirmi kuruşlarını ahz ile çocuğa nefes eylemiş ve bâdehu merkum Çançifine'ye 'Kismetin bağı, bir düşmanın var' diye efsâneye başlayıp merkumeye bir yumurta celbettirerek bâzi muâmelât-ı ebleh-firîbâne icrâsından sonra, bunu şikest ile içinden saç ve püskül teli gibi ihrâc eylediği muzahrefât kocasının olup düşmanlarının kesretinden ve kismetini açmak iktizâ edeceğinden bahisle 50 kuruş kıymetli bir çubuk takımı ve 400 kuruşluk iki elmas yüzük ve bir Macar altını getirtip bir kese derûnuna vaz' ve merkumeyi bakmaktan men' ile keseyi bağlayıp bir hafta sonra açılmasını tenbih etmiş ve yedişer kuruş kıymetinde 7 tavuk aldırıp birini keserek kısmeti açılmak için kanıyla alına yazı yazmış ve merkume Kalite'den dahi çocuğu olmak için nefes etmek üzere 500 kuruş isteyip son pazarlık olarak 300 kuruşa râzı olmuş olduğundan merkume bu kıymette olan saatini kendisine terhîn etmesi üzerine mum ve tavuk parası

nâmiyle 50 kuruşunu daha aldıktan sonra bir nüsha yazıp yatarken baş yastığının altına koymasını tavsiye eylemiş olmasıyla biçâreler merkumun ifâdâtına tamâmiyle tevfik-ı hareket etmiş iseler de merkume Çançifine tâyin olunan müddetin hitâmında keseyi açarak içinde birşey bulamadığından doğruca hocaya gidip ifâde-i hâl eyledikte 'Şeytanlar almıştır, çaresine bakarız' yollu birtakım kelimât-ı def'iyyeye ibtidâr etmekle ol vakit biçâre filhâkika şeytan şerrine uğradığını anlayarak keyfiyeti doğruca cânib-i zabtiyyeye haber vermiş olmasıyla merkum getirtilip istintaki icrâ olundukta evvelâ inkâr etmiş ise de muahhiren yumurta ve keseyi değiştirdiğine dair vuku' bulan ikrârından anlaşılabilir hareket-i vâkiası ne sihir ne kerâmet olup elçabukluğundan ibâret bir mârifet imiş. Yâdigârın teşîr-i nefsi biçâre kadınların teshîrinde müşâhede olunmuştur. Merkum hakkında cezânın hükmolunduğu istihbâr kıldı.

(Tasvîr-i Efkâr, nr. 159, 24 Receb 1280)

2- Tasvîr-i Efkâr gazetesi

3- Tercümân-ı Ahvâl gazetesini

gibi her gün çıkmaz; sadece, asıl gazetenin çıkmadığı günlerde basılır; cumaları da tatil yapar. Avrupa'ya yakından takip etmek isteyenler, Churchill'in İngiltere bağlantıları sebebiyle onun gazetesini okumayı tercih ederler.

21 Ekim 1860'ta, *Cerîde-i Havâdis*'e güçlü bir rakip gelir; Meclis-i Maarif azasından Şinasi Efendi (ö. 1871) ile Çapanzade Âgâh Efendi'nin (ö. 1887) müşterek gazetesi *Tercümân-ı Ahvâl* yayın hayatına başlar. Bu gazete, Osmanlı matbuatındaki ilk özel gazete değildir; zira özel gazetecilik çok daha önce gayrimüslim tebaa arasında başlamıştır. Müslüman Osmanlıların ilk özel gazetesi de değildir; çünkü bu özelliğe uyan ilk periyodik, 1855'te Suriyeli şair Rızkullah Hasun'un çıkardığı *Mir'âtü'l-ahvâl*'dir ve bir yıl sonra devlet tarafından yayını durdurulmuştur. O hâlde, *Tercümân-ı Ahvâl*'in Osmanlı Türkleri tarafından çıkarılan ilk özel gazete olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Gazete, Bahçekapısı'ndaki matbaada küçük bir el tezgâhında da basılsa, önceleri sadece pazar günleri neşrediliyor da olsa, o zamana kadar ki gazetecilik anlayışını kökünden değiştiren bir fikir yayıncılığını başlatmayı başarır. Şinasi'nin 24. sayıda ayrıldıktan sonra, tek başına kurduğu *Tasvîr-i Efkâr*'da da gazetenin bu yeni çizgisi sürdürülür. Meşhur hattat Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'nin (ö. 1864) özel bir dikkatle hazırladığı nesih hattı harflerinin Ohannes Mühendisyan tarafından alınan kalıpları sayesinde, dizgi kasasındaki hurufat sayısı 120'ye kadar düşürülerek, gazetenin daha hızlı dizilmesi sağlanır ki bu pratik çözüm daha sonra, başka gazeteler tarafından da kullanılacaktır.⁵ 60 para gibi yüksek bir bedelle satılmasına rağmen, gazetenin daha ilk neşrinde 1.500 nüsha satılması ve bu

5 *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 448, 24 Şaban 1283.

sayının, Namık Kemal tarafından idare edildiği tarihlerde 10.000'e kadar çıkması, o günkü koşullarda bir rekordur.⁶

İlk Türkçe periyodiklerden bahsedilirken, Ermeni ve Yunan harfli Türkçe neşriyatın sıkça dikkatlerden kaçtığı görülüyor. Oysa Evangelinos Misailidis'in İzmir'de çıkarmaya başlayıp 1851'de İstanbul'a taşıdığı ve 1890'da ölene kadar kırk yıl yönettiği *Anatoli* gazetesinden başlayarak, Karamanlı Türkçesi ile yapılmış pek çok yayım ilginizi bekliyor. Aynı şekilde Vartan Paşa'nın (ö. 1879) *Mecmûa-i Havâdis*'inden *Cerîde-i Şarkıyye*'ye kadar pek çok Ermeni harfli Türkçe periyodik de ilgiye muhtaçtır. Dahası, Türk harfleriyle çıkan neşriyatın gelişmesinde de Rum ve Ermeni müteşebbislerin payı inkâr olunamaz. Türk periyodiklerinin büyük kısmının sahibi, müdürü veya muharriri olarak hizmet veren gayrimüslimler, Türk basımının olduğu kadar, yazarının gelişimine de örneklik etmişlerdir. Yalnızca Teodor Kasap'ın (Theodoros Kasapis, ö. 1905) veya Filip Efendi'nin faaliyetlerinin takibi bile, basın tarihimizin değerli pek çok isminin yetişmesinde azınlık mensuplarının rolü hakkında bir fikir verebilir.

Bu ilk gazeteleri, peş peşe neşredilen başka gazeteler takip eder. 1876 yılında Meşrutiyet ilan edildiğinde, İstanbul'da yayımlanan tam kırk yedi gazete vardır ve bunların on üçü Türkçedir. Peşinden dokuz Rumca, dokuz Ermenice, yedi Fransızca, üç Bulgarca, iki Ladino, iki İngilizce, bir Arapça ve bir de Almanca gazete gelmektedir. Bu rakamlara bakarak, kırk beş yılda sadece on üç gazetenin neşredildiği düşünülmemelidir. Kimisi imkânsızlıklardan kimisi de sansür belasından kapanmış gazeteler de hesaba dâhil edilmelidir. Meşrutiyet sonrasında şartlarında gazetecilikte bir canlanma görülse de bu, uzun ömürlü olmaz ve II. Meşrutiyet geldiğinde, gündelik olarak çıkmayı başarabilen sadece dört gazete kaldığı fark edilir. Oysa bu dönem, dergiciliğin altın çağı olacaktır.

Türkçe dergiciliğin başlangıcını Vartan Paşa'nın Ekim 1852'de ilk sayısını çıkardığı Ermeni harfli *Mecmûa-i Havâdis*'ine kadar taşımak mümkün olsa da, ilk Türk dergisi -on yıl sonra- 1862 Temmuz'unda neşredilmeye başlanan *Mecmûa-i Fünûn*'dur.⁷ Derginin 34. ve 35. sayılarına

6 Ebuzyiâ Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul 1973, s. 460.

7 M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknikçi: Müniş Paşa*, Ankara 2005, s. 48-75. Ayrıca belirtmek gerekir ki "Périodique" karşılığına olarak Bâbüâlî'nin bulduğu karşılık "*risâle-i muvakkate*" ise de Ahmed Cevdet Paşa, Süre-i Nisâ'nın 134. âyetinden hareketle "*risâle-i mevkute*"yi teklif eder (Paşanın itirazları için bkz. *Tezâkir*, haz. C. Baysun, Ankara 1967, c. 4, s. 110). Zamanla, Vartan Paşa'nın kullanımının yaygınlaştığı anlaşılır.

Çemberlitaş ile Habeş Kralı II. Teodor'un fotoğrafları yapıştırılarak, masraflı yoldan resimli yayın yapmaya çalışılması bir yana bırakılırsa, *Mecmûa-i Fünûn*'ün hemen ardından yayımlanan *Mir'ât*'ın ilk gravür basan dergi olma vasfını taşıdığı söylenebilir. Garip bir şekilde, ilk resimli gazetenin neşri, dergilerin ardından mümkün olabilmiş; bu yoldaki ilk tecrübeyi, 1866'da çıkardığı *Âyîne-i Vatan* ile Eğribozlu Ârif Bey kotarmıştır. İlk dergilerin daha çok *sürelî kitap* anlayışıyla çıkmasına ve ekseriyetle ilmî-teknik konulara eğilmesine rağmen, kısa sürede branslaşmaya ve mizah, çocuk, kadın, edebiyat gibi konularda yoğunlaşmaya başladığı görülür. Maarif Nezaretî'nden ruhsat almanın kolaylığı, ucuz ve zahmetsiz oluşu, sadık bir okur kitlesinin her zaman bulunuşu gibi avantajları sebebiyle, dergicilik kısa sürede bir furyaya dönüşür. Bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde derginin piyasaya, edebiyatın da dergilere hâkim olduğu söylenebilir. O sebeptendir ki bu döneme "Mecmualar Devri" denmesi gayet yerindedir.⁸ Bütün istibdat şikâyetlerine rağmen, edebiyatın verimli ve parlak bir devir yaşadığı şüphesizdir. Gazetelerin çoğunun *kısm-ı nisâ* açtığı; *Terakkî'nin Muhadderât*'ından ve *Vakit'in Mürebbî-i Muhadderât*'ından başlayarak kimi kadın eklerinin verildiği; Mahmûd Celâleddîn Bey'in *İnsâniyyet*'i (1882) ve ilk kadın yayıncımız Afife Hanım'ın *Şükûfezar*'ı (1886) gibi kadınları ilgilendiren konularda dergilerin yayımlandığı görülür. *Mürüvvet*'in kadınlar için neşri bile, bizzat sultanın desteğiyle gerçekleşir. *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 1 Ağustos 1895'ten itibaren 580 sayı çıkar ve saraydan aylık otuz lira tahsisat alır.⁹ Aynı şekilde, çocuk dergileri belirir. Sıdkî Efendi'nin *Mümeyyiz*'i (1869), hitap ettiği yaş grubuna uygun bir dil ve her sayıda rengi değişen bir kâğıt kullanarak, çocukların ilgisini çekmeye çalışır. Arkasından *Hazîne-i Etfâl*'in neşri (1873), *Sadâkat* adlı gazetenin haftalık çocuk ekinin *Etfâl* adıyla istiklalini ilan etmesi (1875), *Tercümân-ı Hakikat*'in 1879'da *mekâtib-i rüşdiyye şâkirdânı* için çıkardığı haftalık ek gibi acemice faaliyetler, zamanla yerlerini daha olgun ve cazip yayınlara bırakacaktır. Hassaten müziğe ayrılmış ilk dergi olan *Mûsikî-i Osmânî* daha 1863'te neşredilse de sadece on sayı dayanabilecek ve emsallerinin belirmesi çok uzun yıllar sonra mümkün olabilecektir. 16 Ocak 1864'te neşredilen *Cerîde-i Askeriyye*, ilk resmî dergi sayılabilir¹⁰ ve -arada kesintilere de uğrasa- bugüne kadar ulaşıp *Silâhlî Kuvvetler Dergisi*'nin atası olacaktır. Hasan Fehmi Paşa

tarafından 1865 yılında İstanbul'da yayımına başlanan *Takvîm-i Ticâret*, tamamen ekonomik ve ticari konuları ele alan ilk Türkçe yayındır. Teodor Kasap'ın *Diyojen*'i (1869) ilk mizah dergisidir. *Terakkî'nin Letâif-i Âsâr* (1870) adlı mizah eki, *Hayâl* (1873), *Tiyatro* (1874), *Lâtîfe* (1874), *Kahkaha* (1875), Çopur Tefvik'in *Çaylak*'ı (1876) gibi ilk örneklerin arkası gelmez; çünkü Sultan Hamid, mizahın bir silaha dönüştürülmeye müsait *naturasından* rahatsız olmuştur. II. Meşrutiyet'in hemen akabinde, mizah dergileri bir furya hâlinde çıkarılmaya başlanacak; bilhassa *Karagöz, Kalem, Cem* gibi ardı ardına türeyen dergiler okurunu bulacaktır.

Saray, 23 Temmuz 1908 günü Meşrutiyet'in ilanını sadece Manastır'a çektiği bir telgrafla duyurduğu için, İstanbul basını durumdan vaktinde haberdar olamamış; ancak ertesi gün haberin doğrulanması ve Matbuat Umum Müdürlüğü vasıtasıyla irade-i seniyye nüshalarının gazetelere dağıtılması sayesinde haber netleşmiştir. *İkdâm*, Yıldız Sarayı'na bir teşekkür telgrafı çekerek "bütün milletin hissiyyât-ı şükranına iştirâk ile matbûât-ı Osmâniyye nâmına arz-ı minnet" eylediklerini bildirmiş; bütün periyodikler sürmanşet olarak; "Padişahım çok yaşa" duasını tekrarlamışlardır. İlk şaşkınlığı üzerinden attıktan sonra, İstanbul basınının çilgınca bir heyecana kapıldığı görülür. Uzun yıllar boyunca, söyleyeceklerini içinde biriktiren herkes, elinde avucunda ne varsa bir top kâğıda yatırarak gazete çıkarmaya soyunmaktadır.

1908 başında İstanbul'da 52 periyodik varken ve sadece 4 Türkçe gazete gündelik olarak çıkmayı başarabilirken, Meşrutiyet'ten sonraki çilgınlık anında neşriyat sayısı 377'ye yükselir¹¹ ki bu rakam, devletten ruhsat alan yayınların sayısıdır. Yoksa "serbestî" geldiğine göre, kimseden ruhsat almak gerekmez, diye düşünenlerin neşriyatı dâhil edildiğinde rakamın çok daha yüksek çıkacağı söylenebilir. İlk ayların heyecanıyla neşredilen periyodiklerin büyük kısmı ikinci, üçüncü sayısını dahi göremeden sinilip gider. 1913'e gelindiğinde, Dersaadet'te çıkan sürelî yayın sayısı 389¹² iken, *1330 Senesi İstanbul Beldesi İhsâiyat Mecmûası*'nın resmî sonuçlarına göre, 1914'te legal olarak çalışan sadece 136 yayıncı vardır. Bunların 45'i Türk, 10'u Yahudi, 49'u Ermeni, 38'i Rum ve 7'si de ecnebidir. Neşriyatın 43'ü Türkçe, 1'i Farsça, 3'ü Arapça, 4'ü Ladino, 6'sı Ermenice, 5'i Rumca, 4'ü Fransızca, 1'i de İngilizcedir.¹³

8 Orhan Okay, *Servet-i Fünun Şiiri*, Erzurum 1988, s. 3-4.

9 Vahdettin Engin, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*, İstanbul 2001, s. 44.

10 Alper Yıldırım, "Askeri Bir Sürelî Yayın: Ceride-i Askeriyye", yüksek lisans tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, 2008, s. 6.

11 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul 2006, s. 87.

12 Karpat, "The Mass Media", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. R. E. Ward ve D. A. Rustow, New Jersey 1964, s. 268-269.

13 1911'den 1913'e kadar sayısı düşen neşriyat için bkz. Ahmed Emin (Yalman), *The*

Meşrutiyet, bir yandan kadın, çocuk, ziraat, askerîye, mizah, bilim, magazin, sanat gibi ilgilerin her biri için ayrı yayınların arttığı; diğer yandan da siyasi hizipleşmelere göre İttihatçı, İtilafçı, Türkçü, Kürtçü, İslamcı, sosyalist gibi kliklerin her birinin müstakil periyodiklerinin belirlediği bir basın oluşturur. İttihatçıların *Tanîn*'i, Fedâkârân-ı Millet'in *Serbestî*'si, Ahrarcıların *Osmanlı'sı*, millîcilerin *Türk Yurdu* gibi sağlam bir fikre veya güçlü bir merkeze bağlı yayınlar varlıklarını sürdürmeyi becerirken, şahsi çıkışlar hızla ortadan kalkar. Cihan Harbi esnasında, taze haber peşindeki okur, gazetelere hücum ederken, dergiler nispeten geride kalsa da Mütareke yıllarında gazeteler gerileyip dergiler öne çıkar.

Mustafa Kemal Paşa, daha Mekteb-i Harbiye'de öğrenci iken, elle çoğaltılan bir okul gazetesinde yazılar yazmış; 1918'de İstanbul'da çıkan *Minber Gazetesi*'nin ortağı olmuş ve basının gücünü yakından tanıyıp takdir etmiştir. Anadolu'ya geçince, *Albayrak*'ı destekleyerek, *İrade-i Milliyye*'nin ve ardından *Hâkimiyyet-i Milliyye*'nin neşrini sağlayarak, bu gücü lehine çevirmeyi de bilecektir.

DEVLET KONTROLÜ

Her hükûmet, basını iktidarının hasmı olarak görür ve kalabalıkları yönlendiren bu gücü dizginlemeye çabalar. Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1809'da bile Fransızca basına kısıtlamalar getirilmeye çalışılması, hatta “yandaş basın”ın ödüllendirilmesi, Sultan II. Mahmud'un bu gizli gücü erkenden hissettiğini gösteriyor.¹⁴ Sultan Abdülmecid zamanında, Türkçe olmayan gazetelerin Takvîm-i Vekâyi' Nezareti tarafından kontrolü planlanmış fakat azınlık basını sırtını kapitülasyonlara dayadığından, bunun hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Bazı gazetelere maaş tahsisi de semeresini vermemiş; bilhassa İslahat Fermanı ile dokunulmazlıkları garanti altına alınınca, daha da cüretkâr davranmaya başlayan gazete patronlarına bağlanan tahsisatın kesilmesi, hatta gazetelerinin tamamen kapatılması düşünülmüş; Hey'et-i Vükela'da yapılan görüşmeler bunun da mümkün olmadığını ortaya koymuştur.¹⁵ 15 Şubat 1857 tarihli *Matbuat Nizamnâmesi*'nin asli sebebi Kırım Harbi'dir; lakin azınlık basınına kontrol niyeti taşıdığı da fark edilir

Development of Modern Turkey as Measured by its Press, New York 1914, s. 115-117.

¹⁴ Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Basınının Başlangıcı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu* (6-7 Aralık 1999), Ankara 1999, s. 8-11.

¹⁵ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, İstanbul 1990, s. 20-21.

4 - Serbestî gazetesi

5 - Sadâ-yı Millet gazetesi

1864'teki nizamname öncelikle Mısır'daki “veraset-i saltanat” meselesi, sonra da bu meseleyi gazetelere taşıyan Yeni Osmanlılar için çıkarılır ve küçük değişikliklerle 1909'a kadar yürürlükte kalır. 1867'deki *Kararnâme-i Âlî*'nin sebebi, gazetelerde Girit'e dair çıkacak haberleri kontrol edebilmektir. Hâsılı, hükûmet kanadından bakınca, basını kısıtlayan nizamnameleri despotizm aşkıyla değil, “devletin âlî menfaatleri” için çıkardıkları anlaşılıyor.

Matbuat Kanunu'na istinaden yayını durdurulan ilk Türkçe dergi *Mecmûa-i Havâdis*'tir. I. Meşrutiyet mahkemelerinin kapattığı ilk periyodik ise, Teodor Kasap'ın *Hayâl*'idir. Periyodik basıldıktan ve dağıtıldıktan sonra, muzır unsurların fark edilip toplatılmaya çalışılması, kalem sahibinin bin bir itiraz arasında yürütülen muhakemesi pratik bir usul gibi görünmediği için, basılmadan provaların kontrolünün daha münasip olacağı düşünülür. 1888'de, Telif ve Tercüme Cemiyeti'yle Matbaalar İdaresi birleştirilerek, kurulan Encümen-i Teftiş-i Maarif'in temel görevi periyodik neşretmek isteyenlere ruhsat vermek ve basılacak metinlerin muzır olup olmadığını kontroldür. Zamanla kontrol teşkilatının

branşlara ayrıldığı ve her biri matbuatın başka alanlarını denetleyen üç-dört farklı şubenin oluşturulduğu görülür; lakin “sansür heyeti” denince, İstanbullunun çoklukla anladığı, Encümen-i Teftiş ü Muayene Hey’eti’dir.

Elindeki gazetede bomboş bırakılmış satırlar, hatta sütunlar görmek, İstanbullu okura encümenin varlığını haber verir. Sansörlerin zararlı bulup kullanılmasını yasakladıkları kelimeler, okur ile yayıncı arasında garip bir kriptonun doğmasına yol açar. Sözelimi, “sultan-ı mahlû”u hatırlattığı için “murâd” kelimesinin kullanımı yasaklanmışsa, yayıncı onun yerine “mir’ât” kelimesini oturtur; okur da kastedileni hâlâ anlıyor olmaktan derin bir haz duyar ve gizli bir ortaklığın parçası olduğunu hisseder. Sansörlere “sansar” diyerek eğlenmek; eğitimsiz ve aptal oldukları için kriptik imaları çözemediklerini düşünmek hoşuna gider; lakin günümüzün basın tarihçilerinin bile bu iddiaları ciddiye alarak tarihî bilgi imiş gibi güvenmelerini anlamak mümkün değildir. Küçük bir araştırma bize gösterir ki sansörlerin büyük kısmı iyi eğitilmiş, vicdan ve sorumluluk sahibi kişilerdir. Örneğin, meşhur *Meşâhîrû’n-nisâ* yazarı ve Mekteb-i Mülkiye hocası Mehmed Zihnî Efendi (ö. 1913), encümenin reisliğini yapmıştır. Şemseddin Samî’nin ağabeyi olan Naim (Fraseri) Bey ve Selânikli Hilmi, *İliada*’yı aslından tercüme edecek kadar bilgili encümen üyeleridir. James Justinian Morier’in *Hajji Baba of Ispahan*’ını tercüme ederek modern Fars edebiyatının unutulmaz isimleri arasına giren Mîrza Habib İsfahanî Efendi, encümenin Farsça sansörüdür. “Löbel Efendi” diye andığımız kişi, *Elemente Turceşti: Arâbeşti ſi Persane in Limba Română*’nın yazarı Theophil Loebel’dir ve Ladino metin sansörüdür. Bulgarca neşriyatın sansörleri Nikola Mihailovski ile Dragan Tsankov, Bulgar edebiyatının da önemli isimleridir. Rumca sansörü, meşhur Avram (Vaporides) Efendi’dir. Ermenice sansörü Minas Efendi ve Mekteb-i Mülkiye mezunu Mehmed Süreyya Bey’dir. Farsça ve Türkçe yayınların sansörü, büyük Türkolog Veled Çelebi’dir. Türkçe ve Arapça sansörü Hayret Efendi, Galatasaray Mekteb-i Sultanîsî’nin “edebiyât-ı Türkiyye muallimliği”ni ve Darülfünun’un Ulum-ı Diniyye ve Edebiyat şubelerinin müdürlüğünü yapmış, şöhretli bir şairdir. Örnekleri çoğaltmak mümkün...

Sansürün, Sultan II. Abdülhamid ve “istibdâd” ile birleştirilmesi yanlış olur çünkü basın yoluyla gelebilecek olumsuz etkilere karşı hazırlıklı bulunmak, devlet olmanın ilkeleri arasında görüldüğü için, tarih boyunca ve her ülkede sansür varolagelmiştir. Sultan II. Mahmud’dan Abdülaziz’e kadarki dönemde de pek çok basın kısıtlamasına rastlandığı hâlde, bütün suçun II.

Abdülhamid’e yüklenmesi haksızlıktır.¹⁶ Nitekim sultan, hal’edilirse yasakların da kalkacağını düşünen safdiller, 1908’de ilan edilen Meşrutiyet’in akabinde, sadece bir sene rahatça nefes alabilirler. 31 Mart Vakası’nın ardından, 16 Temmuz 1909’da çıkarılan 37 maddelik kanunla beraber, mazide kaldığını zannettikleri sansürle yeniden karşılaşılır. İttihatçıların örfi idaresi altındaki matbuat, geçmişe rahmet okutan engellemelerle tanışır ve parti sözcüsü olan *Tanîn* bile defalarca kapatılır; hatta başyazarı Hüseyin Cahid, Divan-ı Harp’te yargılanır. Balkan Harbi 1913’te, onun peşinden gelen Cihan Harbi 1914’te sansür uygulamalarının biraz daha sertleştirilmesini gerektirir; yine 1914’te yürürlüğe konan *Sansür Talimatnâmesi* ile basın, tamamen hükûmet kontrolüne girer. İşgal yıllarının İngiliz sansürü ise, matbuatı neredeyse tamamen susturur.¹⁷

İstanbulular, bütün bu engellemelerin haber alma haklarını ne kadar kısıtladığının yeteri kadar farkında mıdır, bilinmez; lakin büyük ekseriyetin durumundan pek de rahatsız görünmediği söylenebilir. Payitaht sakini olmanın bir gereği de ağızından çıkamı kontrol etmek, boğazın kırk boğum olduğunu hatırlamak, yerin kulağı bulunduğunu bilmek, taşradakilerden çok daha tetikte yaşamaktır. “Padişah yasağı üç gün sürer.” atalar sözü sadece taşrayı kapsar; zira merkezden uzaklaştıkça otorite de zayıflar. Bu bakımdan, Âsitâne, yasakların usulünce uygulanabildiği belki de tek Osmanlı toprağıdır. Devletin gücünü hep ensesinde hisseden İstanbullu için, sansür asırlarca hayatın tabii bir parçası olmuştur. Sansürden entelektüel gerekçelerle rahatsızlık duyan isimler, genellikle İstanbul’dan çıksa da geniş halk kitlesi için sansür büyük bir sıkıntı sebebi değildir; gazetesini okumayı sürdürür.

SÜRELİ YAYIN OKUMALARI

Eline gazete alan bir okur, ilk ve son sayfa arasındaki konu dağılımına alışkındır; bunun aynı zamanda bir önem sıralaması olduğunu düşünür. Klasik Osmanlı gazetelerinde “ilân-ı resmî”ler ilk sayfanın hemen ilk sütunundadır. Onu “tevcîhât” ve “havadis” bölümleri izler. Havadis, kendi arasında “haricî”, “dâhilî” diye ikiye ayrılır. Dâhilî haberlerin sırasında ise, genellikle “havâdis-i vilâyât”tan sonra “şehrî” haberler yer alır. Şehrî haberler,

¹⁶ M. Kayahan Özgül, “Devr-i Hamîdî Matbûatına Tersten Bakmak”, *II. Abdülhamid-Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. C. Yılmaz, İstanbul 2010, s. 379-399.

¹⁷ Hasan R. Ertuğ, “Türkiye’de Basın ve Yayın Mevzuatının Doğuşu ve Gelişimi”, *Yüzüncü Yıl Armağanı*, Ankara 1959, s. 37-48.

doğrudan İstanbul'a dair ve İstanbul'u ilgilendirenlerdir. Meşrutiyet sonrasında gazeteciliğinde, başyazarların veya şöhretli kalemlerin kendine ait köşelerinin arttığı ve yazılarını imzalarıyla neşretmeye daha istekli görüldükleri fark edilir. Diğer sayfalarda edebiyat sütunları, ilmî-edebeî tefrikalar sıkça yer alır ve nihayetinde borsa haberleri ile ilanlar basılır.

Haber

Gelenekli İstanbul'da tellalların meydanda haykırdığı fermanları, vaizlerin kürsüden bildirdiği hükümleri, âşıkların destanlarıyla duyurduğu hadiseleri, bohçacıların ev ev taşıdığı dedikoduları, kahvehane köşelerinde yapılan yorumları, şeyh ve duagûlar eliyle yapılan propagandaları artık gazetelerin haber sayfaları yürütmektedir.¹⁸ İlk havadis sayfaları, genellikle bir-iki kişiden ibaret gazeteci kadrosunun duyup gördüğü İstanbul haberlerinden oluşur. Taşrayı takip için, “vilâyât-ı celilede vuku‘ bulan havâdis ile mâlûmât-ı nâfianın ashâb-ı hamiyet tarafından” matbaaya ulaştırılması istenir¹⁹ ve böylece, okurun gazeteye fiilen katılımı da sağlanır. O sebeple, “mesmûumuz olduğuna göre” veya “muhibbân-ı kirâmımızdan birinin ihbârına göre” gibi ifadeler, haberin bütün kaynağını yansıtır. Yeni haberleri eskimeden kullanmak isteyen yayıncılar için, Beyoğlu gazetelerinden tercümelerini yaptırmak yegâne çaredir. Sonraları muhbir/muhabir tipi belirdikçe, daha taze haberlerin alınması da mümkün olur. Bilhassa posta hizmetlerinin gelişmesiyle -çoktan haber değerini kaybetmiş de olsa- taşra havadis artmaya başlar. Derken, telgraf sisteminin kurulması, yakın illerden sıcaklığına haber akışını sağlar. Meşrutiyet sonrasında ise, bir haberin telefonla ulaştığını bilhassa belirtmek, gazete için prestij işareti sayılır.

İstanbullu, eskimiş de olsa, yeni de duysa, tanıdığı semtlerin her gün yürüdüğü sokaklarında yaşanan hadiseleri merakla takip eder. Haber konusu edilen kişinin “kimlerden” olduğu titizlikle belirtildiği için, herkesin birbirini tanıdığı küçük İstanbul'da her haberi uzun uzun yorumlar takip eder. Sadece ekâbirden bahseden emperyal haberlerin konduğu *Takvîm-i Vekâyi* tarzı gazetecilik, bu kıymetli “medium”un sıradan insanı bir haber nesnesine dönüştürmesine izin vermez. Oysa özel gazetelerin belirmesinden sonraki süreç, İstanbullunun siyaseten eşitlenme süreci olur. Sayfaları farklı olsa da

rical ile avam, aynı gazetede yer bulurken, gayrimüslim vatandaşların Müslüman ahali ile eşitlenmesi de yine gazetelerde başlar ve “teb'a-i Osmâniyye”den olmanın altı özellikle çizilir.

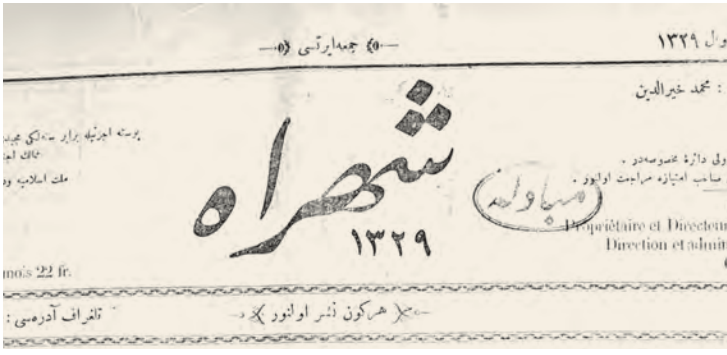
Yorum

1748'de, Montesquieu'nün *Kanunların Ruhu* basıldığında; yasama, yürütme ve yargıdan sonra dördüncü kuvvet olarak matbuatın anıldığını okuyanlar, büyük münakaşalara girer ve iki asır sürecek bir güç savaşını başlatırlar. Basın, bu gücü yorum haberciliğinden ve kabul gören yorumlar etrafında kenetlenen geniş halk kitlelerinin eylem yeteneğinden almaktadır. Yorum haberciliğinin bizdeki başlangıcı *Tasvîr-i Efkar* ile olacak; Şinasi'nin dostlar arasında yakından bilinen ürkek ve temkinli gazeteciliği sebebiyle, yorumları siyasete kadar uzanamasa da aslen maliyeci olmasından dolayı, ekonomik meselelerde bir kamuoyu oluşturmayı başaracaktır. Ondan sonra yorum gazeteciliği hızla gelişir ama bu manada en gelişkin örneklerin *İbret*'le verildiği ve haberleri yerine siyasi yorumları için okunan gazeteye onunla geçildiği şüphesizdir. “Efkar-ı umûmiyye”nin bir isyana dönüşmesinden korkan hükûmetin baskısıyla, sansür tarafından tamamen kuşatılıp politik yorumlarını yazamaz olan gazeteciler ya sürgünle, memuriyetle İstanbul haricine gönderilir ya da yurt dışına kaçarken, yerlerini daha munis daha samimi bir sohbet diliyle İstanbul'u anlatan yorumculara bırakırlar.

Meşrutiyet'ten sonraki periyodik mahşeri içinde, eli kalem tutan herkes bir siyaset yorumcusuna dönüşür. Süreli yayınların karakterini, bağlı bulunduğu siyasi-felsefi görüş belirlemede iken, bu görüşün müdafaası ve tanıtılması da o periyodun yorumcularına düşmektedir. Artık, her yayının kendi okuru belirginleşmiş ve her okur kitlesinin takip ettiği yorumcular da netleşmiştir. Her köşebaşında, bir gazyağı tenekesi üzerine çıkıp kalabalıklara diskur çekenler, ekseriyetle periyodiklerin yorum yazarlarıdır ve bir periyodun köşebaşını tutup yorumlar yazmak da mebus olmanın ilk şartıdır. Bu medya-siyaset ilişkisi, okurun da hızla siyasallaşmasına yol açar. Şinasi'nin gazetesine getirdiği yeniliklerden biri, okur mektuplarına yer vermesidir ve böylece çoğu İstanbullu okurun, kendini gazete vesilesiyle ifade etmesi, adını gazetede görmesi, fikirlerinin basılmaya degecek kadar ciddiye alındığını bilmesi mümkün olmuştur. Okur yorumlarını basmak sonraki yıllarda da sürer fakat Meşrutiyet'ten sonra okurun politize olması sonucu, artık herkesin vatani kurtaracak bir fikri, öfkesini kusacağı bir hedefi, söyleyecek önemli

¹⁸ Metin Kazancı, “Osmanlı'da Halkla İlişkiler”, *Selçuk Üniversitesi Dergisi*, 2006, c. 4., sy. 3, s. 16.

¹⁹ *Vakit*, nr. 2, 21 Rebiülâhır 1292.

6- Şehrah gazetesi

bir sözü vardır. Böylece, periyodikler gitgide daha fazla okur yorumuyla dolmaya başlar. Artık, okuma yazma bilen her İstanbullunun özgüvenle dolu bir yorumcuya dönüştüğü günler gelmiştir. Birbirini takip eden Balkan ve Cihan harpleri, okur yorumlarının karakterini değiştirir de özellikle politik oyunlarla ve çıkar çatışmalarıyla kirlenen politik ortam, okuru küskünleştirecek; Mütareke şartları ise, halk yorumculuğunu neredeyse tamamen sonlandıracaktır.

Edebiyat

Osmanlı için edebiyatın merkezi İstanbul'dur. İstanbul, edebiyata sanat olmanın ötesinde, bir bilgilenme ve iletişim kanalı olarak bakar. Süreli yayınların doğuşu, edebiyatın bu fonksiyonunu artık onların sürdüreceği manasına gelir. *Takvîm-i Vekâyi*'nin şair Esad Efendi'ye teslim edilmesinden itibaren, bu yakınlık hep korunur. Dolayısıyla, sultanın cülus yıldönümüne, mektep açılışına, köprü yapılışına düşürülen tarih kıtalarının niçin önce gazetelerde neşredildiği sorusu manalı değildir. Aynı şekilde, ilk nesil gazetelerden 1970'li yıllara kadar gazetelerin sahipleri, köşe yazarları ve tefrikacıları arasında niçin bu kadar çok edebiyatçıya rastlandığını sormak da gereksizdir. Periyodikler, edebiyatı haberleşmenin önüne almakta ve gelenekli bir tercih yaparak, iletişimi edebiyat yoluyla sağlamanın önemine inanmaktadırlar. Edebiyatçı mı mükemmel gazete çıkarıyor, yoksa mükemmelen gazete çıkarabilen edebiyat eseri vermeyi de mi başarıyor, bilinmez; lakin edip ile muharrir arasındaki fikir, ruh, tema, ifade, dil benzerliklerinin periyodiklerin eseri olduğu kesindir. Böylece, bir yandan gazeteler edebîleşir diğer yandan da edebiyat anlayışı gazeteci zihniyetiyle kaynaşmaya başlar. Sanat ve edebiyat yazılarının, eser tanıtma ve eleştirilerinin, telif ve tercüme tefrikaların büyük kısmı bu edip-muharrir tipi tarafından kaleme alınır.

Sansür, gazetelerin siyasi haber ve yorumlarını kısıtlarken, muharririn siyasi tutumunu edebî tercihlerine

taşıdığı ve gazetelerde en hararetli tartışmaların edebiyat kisvesine bürünmüş siyasi çekişmeler etrafında yaşandığı fark edilir. Okur da bunun farkındadır ve bir taraf olarak edebî meselelere katılmaktadır. İlk edebî polemik sayılan "mebhûsetün anhâ" meselesi, *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis* ile *Tasvîr-i Efkâr*'ı karşı karşıya getirdiği günden beri, tartışma konusu dil ve edebiyatın ötesinde bir fikrî-siyasi mesele olagelmıştır. *Vakit* ile *Tercümân-ı Hakikat* arasında lisan bahsinden çıkan münakaşa, yılan hikâyesine dönen belagat çekişmeleri, Ekrem-Naci harbinin *Saâdet*'teki yansımaları, klasikler polemiği yahut *Servet-i Fünun-Mâlûmât* atışmaları hep böyledir ve müşterek adı "eskiler-yeniler meselesi"dir. Hükûmet de bu tartışmaların arka planını sezdiği için, bir siyasi polemiği susturur gibi bu tartışmaları sertçe sonlandırmaktan hatta gazete kapatmaktan kaçınmaz. Sansür korkusundan, gazetelerin asli işlevlerini terk ederek edebiyata iyice yanaştıkları görülür. Mesela, 1875'te *Vakit* neşredilmeye başlandığında, hemen logosunun altında "Menâfi-i âmmeye ve maârif ü edebiyâtâ müteallik âsâr için sahîfelerimiz her zaman açıktır." yazdığını okumak şaşırtıcı değildir. *Vakit*'in edebiyat sütunları Kemal Paşazade Said Bey'in idaresindedir; *Tercümân-ı Hakikat*'in Muallim Naci tarafından yönetilen edebiyat sayfası *Mutavassıtın*'i de *Edebiyyât-ı Cedîde*'yi de yetiştirmiştir. Bilhassa İstanbul'un birkaç nesilden gelen okurunun ilk edebî tecrübeleri gazetelerde neşredilmiş; bundan aldıkları cesaretle edip olan pek çok isim yetişmiştir. Gazeteler edebiyata sığınırken, 1880'li yıllardan itibaren rağbet kazanan dergilerin de ekseriyetle "Siyâsiyâtın mâadâ her şeyden bahseder" teminatını motto yaparak neşredilmesi, okurun periyodiklerle ilişkisini iyiden iyiye edebîleştirir. Bu durum, Meşrutiyet sonrasında sadece edebiyattan bahseden dergiler çıktıktan sonra bile hafifler fakat tamamen yok olmadan 1970'li yıllara kadar varlığını korur.

Tefrika

Periyodiklerin her nüshasında bir parçası neşredilerek tamamlanan eserler basma merakı 1830'lu yılların Fransa'sında doğmuş ve çabucak da *feuilleton* namını almıştır. Fransız matbuatını rahatça yerden yere vurmak için imzasını saklayan bir İngiliz kaleşörün *British Quarterly Review*'da çıkan imzasız bir yazısında, *feuilleton*un yadırgandığı sıkça belli edildikten sonra, "Fransız basını bu mel'un sistemi öncelikle, bir fahişeye ve en iğrenç yemleri yiyen çığırktan bir ördeğe dönüştürdüğü

7- Tercümân-ı Hakikat, Sabah, Mecmû-i Fünûn, La Turquie gazete ve dergileri

edebiyatta icat etti.” denir.²⁰ Hakikaten, İngilizler seri hâlinde eser neşrine pek de sıcak bakmazlar. Gazetelerde tefrika edilen romanlar için *newspaper novel* tabirini kullanan ilk isim, felsefeci Henry L. Mansel²¹ ise, İngilizlerin bu tarz bir yayıncılığa isim vermek için bile otuz yıldan fazla bekledikleri söylenebilir. Buna rağmen, bizde şimdilik tespit edilebilen ilk tefrika metnin sahibi İngiliz olan, *Cerîde-i Havâdis*'te, hem de 1840 gibi erken kabul edilebilecek bir tarihte yayımlanması ilginçtir.

Periyodiklerde parça parça eser neşretmeye “tefrika” namını Şinasi'nin verdiğini biliyoruz. *Tercümân-ı Ahvâl*'in ilk sayısında (6 Rebiülahir 1277) yer alan ve “bizzat Şinâsî'nin kaleminden çıktığında şüphe edilmek gayr-ı caiz olan” bir yazıda, Fransızların *feuilleton* kelimesinin mukabili olarak “tefrika” kelimesi teklif edilir. “Şu hâlde, bugün gazetelerimizin, resâil-i mevkutemizin kullanmakta oldukları bu kelime merhumdan yadigâr kalmış demektir.”²²

Şinasi, “tefrika”ya yalnız adını vermekle kalmaz; ilk tefrika değilse bile, bir Türk periyodığında görülen

20 1846, s. 392.

21 1865, s. 482-514.

22 Ahmed Râsim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinâsi*, İstanbul 1927, s. 139.

8- İktidam gazetesi 26 Şubat 1912 - 10 Ağustos 1912 arasında İktihâm adıyla çıkarıldı.

ilk edebî telif eser tefrikası da onun *Şair Evlenmesi* oyununu olur. Gazetede başkaca bir edebî metin tefrikasına rastlanmaz; zaten, Şinasi'nin gazeteden erken ayrılışı da bu fikrini uygulamasına imkân tanımaz. Sonraları, *Tasvîr-i Efkâr*'ın da aynı anlayışla basıldığı; söz konusu, Ahmed Vefik Paşa'nın *Hikmet-i Târîh* (başlangıcı: nr. 70, 8 Ramazan 1279) ve *Şecere-i Türkî* (başlangıcı: nr. 131, 14 Rebiülahir 1280) tefrikalarının böyle yayımlandığı söylenebilir. Tam da belirtildiği gibi, “<.....>” şeklinde işaretlenmiş yerlerden kesilip biriktirilerek ciltlendiğinde, zahmetsizce kitap formatı kazanan bu tefrikalar, basımcı için de büyük kolaylık sağlar. Tefrikayı gazete için dizerken kullandığı kalıpları hiç bozmadan saklayan ve daha sonra kitap olarak basmakta kullanan uyanık yayıncılar da vardır. O sebeple, kütüphane kataloglarında bile, toplama kupür mü yoksa baskı kitap mı olduğu anlaşılamayan yayımlarla karşılaşıldığı olur.

Sonraları Ahmed Midhat da gazetesinde tefrika ettiği her metni bu usulle kitaplaştıracaktır. *Hâce-i Evvel*, Ahmet Midhat'ın telif ve tercüme romanlarının tamamını yine Tercümân-ı Hakikat Matbaası'nda basılması, basımın da genellikle tefrikanın bitiminin üzerinden çok zaman geçmeden yapılması bundandır. Bu

9- Servet-i Fünun

romanlar matbaada yeniden dizilmez; gazete formatına uygun olarak dizilip bağlanmış kalıplar hâlinde bekleyen tefrika parçaları çabucak kitap mizanpajına uyarlanırlar. Tercümân-ı Hakikat Matbaası'ndan çıkan romanların gazete gibi, her sayfaya çift sütun olarak basılması bundandır. Üstelik, kitap basımının da süratle yapılması gerekir zira binlerce harfini tefrikanın dizgisinde kullanan bir matbaa, onları yeniden mürettibin kasasına yerleştirmekte acele etmek zorundadır. Kalıpları bekletmek, hurufat stoklarını fakirleştirir; bekletmeyip kalıpları bozmak ise, ileride romanın yeniden dizdirilmesi için bir kere daha emek ve para harcamak demektir. Hasılı, romanın tefrikası ile müstakil basımı arasında, düşündüğümüzden fazla ve sıkı bir ilişki vardır.

Bizde tercümesi tefrika edilen ilk roman, Victor Hugo'nun *Les Misérables* adlı eseridir. 5 Mayıs 1862 tarihli *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te²⁵ "Fransa Meşâhîr-i Müellifininden Victor Hugo'nun Risâlesindendir" başlığı altında *Sefiller*'in hulasası neşredilir ve mütercimim imzası konmaz. Derken, 8 Ekim-8 Kasım arasında, romanın "*Mağdûrîn Hikâyesi*" adıyla yapılan daha geniş bir özet tefrikası da aynı gazetede, yine mütercimi belirtilmeden, yirmi dört sayı basılır (nr. 480-503, 13 Rebiülahir 1279-15 Cemaziyelevvel 1279). Sonradan yapılan araştırmalar,

23 Nr. 376, 6 Zilkade 1278.

10-Mecmû-i Fünun dergisi, ciltlenmiş

11- Sebilürreşad dergisi

tercümenin Mehmed Tahir Münif Efendi'ye ait olduğunu ortaya koymuştur.²⁴

1862 başlarında Paris'te basılan *Les Misérables*'in Mayıs'ta İstanbul'da okunup Ekim'de de tefrika edildiğine şaşmamak elde değil. Bu akıl almaz hız, Türkçe matbuatın Batılı neşriyatı yakından takip ettiğini değil, Batılı yayıncının henüz pek cılız olan Osmanlı basın-yayın dünyasını kazanma ve bir pazar oluşturma gayretini gösterir. Hugo'nun yayıncısı Pierre-Jules Hetzel, daha neşredilmeden evvel, romanın kopyalarını dış ülkelerdeki yayınevi sahiplerine bölüm bölüm postalayarak hızla tercüme edilmesini sağlamış; eser Paris'te basıldıktan sadece iki ay sonra, Rio'da bile Portekizce baskısı piyasaya sürülmüştür.²⁵ İngiltere'de 1862 Noel'inde basılması; iç savaşın ortasındaki Amerika'da bile, daha Haziran ayı sona ermeden piyasaya çıkmış olması; kısa bir süre sonra, Trieste'de çıkarılan *Himera* dergisinde Yunanca tefrikasının neşri; derken, *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te

24 Ayrıntı için bk. Özgül, *Münif Paşa*, s. 109-110.

25 Umberto Eco, Jean-Claude Carrière, *Kitaplardan Kurtulabileceğinizi Sanmayın*, çev. Sösi Dolanoğlu, İstanbul 2010, s. 49-50.

12- Zekâ dergisi

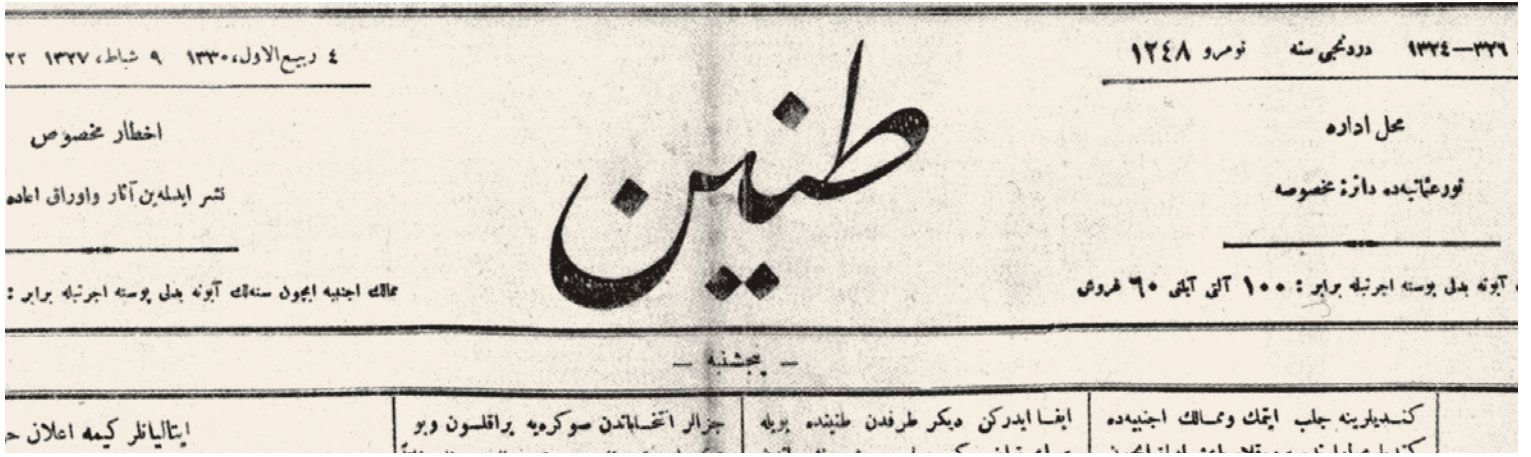
tefrikası... Bu, Paris'ten ve Hetzel'in mahir elleriyle yönlendirilmekte olan büyük bir yayıncılık buluşu ve başarısıdır. Belli ki romanın bir müsveddesi de bize gönderilmiş fakat ya tamamını tercüme edecek hünerde bir mütercim bulunmadığı ya da satır satır tercümesine gerek duyulmadığı için, özet hâlindeki tefrikasıyla yetinilmiş. Sadece şu örneğe bakarak, bütün bir tercüme tarihçemizin koca bir yüzyıl boyunca değişmeyecek kaderini görmek mümkündür.

Aynı sene içinde, romanın bir de *Mağdûrîn Hikâyesi* adıyla yapılmış Ermeni harfli Türkçe baskısı vardır ki tercüme tefrikalar üzerine yeni baştan düşünmemizi sağlayacaktır. Bu tercümenin gazetede ki tefrika ile müşterek yanlarına dikkat çeken Turgut Kut'un²⁶ izinden yürüyerek, romanın tefrikasından da önce Ermeni harfli Türkçe basımının yapıldığı, hatta Münif Efendi'nin de ondan yararlandığı iddia edilebilir. Üstünkörü bir araştırmayla bile aynı

²⁶ Turgut Kut, "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi: Tebliğler*, İstanbul 1985, c. 2, s. 197-198; ayrıca bkz. Saliha Pakler, "Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler", çev. A. Tükel, *Metis Çeviri*, 1987, sy. 1, s. 37, not 5.

dönemde, bu tarz sahiplenmelerin pek çok örneğine tesadüf etmek mümkündür. Sözün gelişi, 1853'te *Robinson Crusoe*'nin Ermeni harfli Türkçe tercümesi yapılmasa, Ahmed Lutfî Efendi'nin Arapçadan yaptığını iddia ettiği tercüme de gecikirdi. Karabet Panosyan'ın 1869'da Voltaire'den tercüme ettiği Ermeni harfli *Mikromega - Hikâye-i Feylesofîyye*'si, Direktör Âli Bey'in *Diyojen*'deki tefrikasının (nr. 62-68, 15 Teşrinievvel-6 Teşrinisani 1287) da Ahmed Vefik Paşa'nın 1871'deki *Hikâye-i Hikemiyye-i Mikromega* tercümesinin de kaynağıdır. Aynı şekilde, Lesage'nin *Topal Şeytan*'ı 1871'de Kadri Bey tarafından tercüme edilmiş görünse de metnin arkasında, Vartan Paşa'nın 1853'teki Ermeni harfli Türkçe tercümesi fark edilir. Lesage'nin *Gil Blas* mütercimi İstevan Efendi gibi, romanı önce Ermeni harfleriyle hemen ardından Osmanlı harfleriyle neşrederek, intihalcî Türk mütercimlerini saf dışı bırakanlara da rastlandığı olur. Kırkor Çilingiryan'ın Chateaubriand'dan tercüme ettiği *Atala* (1860) olmasa, Rezaizade Ekrem'in aynı yoldaki tercümesi (1872) çok daha zorlu olabilirdi. Xavier de Montépin'in *La Porteuse de Pain* romanını 1885'te M. İlias Emmanuilidis *Etmekçi Hatun* adıyla Karamanlı Türkçesine, ertesi yıl da Hovhannes Tolayan Ermeni harfli Türkçeye tercüme ettikleri içindir ki 1889'da da Ahmed İhsan, Osmanlı alfabeli Türkçeye rahatça aktarmıştır. Örnekler çoğaltılabilir fakat bu ilişkinin tek taraflı kaldığı düşünülmemelidir. Nasıl ki, *Felâtûn Bey İle Râkım Efendi*'nin 1879'da Aramyan Efendi tarafından Ermeni harfli Türkçe neşri yapılmışsa veya Misailidis, *Yeniçeriler'i Anatoli* gazetesinde Karamanlı Türkçesiyle tefrika edivermişse, Ahmed Midhat da Emile Richebourg'un eserinin Rum ve Ermeni gazetelerinde tefrika edilip rağbet bulduğunu görünce, 1883'te *Merdud Kız*'ın basımına girişecektir.

Burada söze küçük bir ara vermek gerek. Batılılar, Osmanlı için zaman zaman *polyglot empire* tabirini kullansalar da aslında, bu sıfatın en rahat sarf edilebileceği yer İstanbul'dur. Asırların öğrettiği bir beraber yaşama geleneğiyle Dersaadet'in yetmiş iki milletten sakini birbirinin dilini öğrenmiştir. Türkler de gündelik hayat içinde, bilhassa Ermenice ile sıkça karşılaşır ve bir kısmı da meramlarını anlatacak kadarını öğrenirler. Bilhassa ekâbir konaklarının zeki hanımefendileri arasında, evinde çalıştırdığı ekalliyetten hizmetkârlar yoluyla mükemmel Ermenice ve Rumca öğrenenler çoktur. Osmanlı entelijansiyasında Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe metin okuyamayana tesadüf zorken, ahaliden

13- Tanin gazetesi

Osmanlı alfabesini bilmediği hâlde Ermeni hurufatını çözmüşlerin sayısı da az değildir. *Mecmûa-i Havâdis*'ten itibaren Ermeni harfli Türkçe yayınları takip edenler, bunlarla ilgili yorumlarını kaleme alanlar, hatta Ermeni periyodiklerine yazı yollayanlar ciddi bir yekûn tutar. Dolayısıyla, Ermeni harfli Türkçe eser okurlarından küçük bir kısmının da Türkler olduğu hesaba katılmalıdır.²⁷ Daha ileri giderek, kadının romanla tanışmasının da önce bu metinler üzerinden olduğu iddia edilebilir. Muhtemelen Teodor Kasap'ın kaleminden çıkan şu cümle, hınzırca bir nükte taşıdığı kadar, gerçeği de ifade eder:²⁸

Türkçeden başka lisâna âşinâ olmayıp da gazete okumağa alışmış olanlardan bu aralık okuyacak gazete bulamayanlar matbaamıza teşrif buyurdıkları hâlde, Ermeni hurûfâtıyla Türkî lisânında yazılmış olan gazeteyi yirmi dört saat zarfında okutmak öğretileceği ilân olunur.

Hakikaten, Ermeni harfleriyle Türkçe okumak kolay ve zahmetsizdir. Kraelitz-Greifenhorst,²⁹ Ermenilerin Osmanlı alfabesini pekâlâ bildikleri hâlde kendi harflerini kullanmalarındaki ısrarın ilk sebebi olarak, Ermeni alfabesinin “çok sesli harfi olan Türk diline, Türklerin kullandığı Arap alfabesinden daha uygun” olmasını gösterir ki, bu tespitlerinde tamamen haklıdır. Türklerin bu alfabeyi kolayca öğrendikleri ve çoğunun Türkçe, küçük bir kısmının da Ermenice yazılmış metinleri okuyabildikleri anlaşılıyor.³⁰

²⁷ Johann Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?”, *Arabic Middle Eastern Literatures*, 2003, c. 6, sy. 1, s. 53.

²⁸ *Çingiraklı Tatar*, nr. 13, 9 Mayıs 1289.

²⁹ Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, “Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar”, terc. H. T. Karateke, *Kebikeç*, 1996, sy. 4, s. 15.

³⁰ Devletin Ermenice sansörü Mehmed Süreyya Bey, bu dili Mekteb-i Mülkiye’de,

Tefrikaların başlaması demek, periyodik sahibi için -bir süreliğine de olsa- okur sayısının düşmeyeceğini bilmek; dahası, artacağını ummaktır. Okur ise, aktüel olanın her gün kesik kesik nakledildiği bir medyada, periyodığın kitaba yaklaşmasından ve “mabadi var” olanın sürekliliğini yaşamaktan mutludur. Haberin, ilmî ve fennî malumatın, sanatın ve magazin olduğu yerde okur, periyodığın verdiği alır; tefrikanın başladığı anda ise periyodik, okura istediğini verir. Tefrika edilen metinlerin kahir ekseriyetinin roman olması da okurun isteğidir; onun dilinin, tekniğinin ve muhtevasının temel özellikleri de...

Bütün “memâlik-i Osmâniyye”de en ciddi okur potansiyelinin İstanbul’da bulunduğu şüphe yoktur fakat bu büyük kitlenin okuma terbiyesini ve alışkanlığını kitaplar şekillendirip yönlendirmiş iken, periyodikleri var edebilmenin öncelikli çaresi, onu kitaba benzetmektir. İlk mecmuaların hep kitap boyunda neşri kadar, gazetelerin tefrikaya ağırlık vermesinde de bu benzerliği artırma gayreti hissedilir. Mustafa Nihat Özön, *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*’teki *Mağdûrîn* tercümesini, bilhassa dili sebebiyle eleştirir. Bir defasında, ilk otuz dört satırının sadece iki cümle ettiğinden yakınır;³¹ bir başka fırsatta da tercüme dilini kuru bulup beğenmez.³²

arkadaşlarından öğrenmiştir (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1969, c. 2, s.845). Ahmed İhsan Bey de Mülkiye’de iken, sınıfındaki Ermenilerden “üç beş derste” alfabeyi öğrenmiş ve Ermeni harfli Türkçe periyodikleri takip etmeye; romanları, ders kitaplarını “su gibi” okumaya başlamıştır (Tokgöz, 1930: 35, 45). Örnekler artırılabilir. 1913’te, Sarkis Srents’in hazırladığı *Ermeni Edebiyatı Nümûneleri*’nin başına takriz yazan Abdullah Cevdet, Halid Ziya, Süleyman Nazif, Şehabeddin Süleyman gibi isimleri gördükten ve aynı yerde, Mehmed Emin (Yurdakul)’in tercüme yapabilecek kadar iyi Ermenicesi olduğunu okuduktan sonra, bu iddia biraz daha kuvvet kazanıyor.

³¹ Mustafa Nihat Özön, “Türkçede İlk Tercümelere”, *Oluş*, 1939, sy. 22, s. 340-341.

³² Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1936, s.c. 1, s. 156.

Diğer taraftan, Osmanlı harfleriyle çıkan gazeteler arasında ilk tercüme roman tefrika; Şemseddin Sami Bey'e aittir ve okurun nabzını tutan edebî tefrikanın dil ve muhteva dikkatleri de ilk defa onunla belirir.

Sami Bey 1878'de, Frédérick Soulier'in *Şeytanın Yâdigârları* adlı romanını tefrika edene kadar, *Sabah* gazetesinin ömrü hep pamuk ipliğine bağlı kalmış; okur sayısı asla tatminkâr olmamıştır.³³ Tefrikanın başlaması, *Sabah* için romanın hayati önemini ispatladığında, bu tecrübe 1970'li yıllara kadar terk edilemeyecek bir okur-periyodik ilişkisinin de habercisi olacaktır. Kimi, sıradan bir mütercimim çözemeyeceği kadar yüksek kimi sıradan okurun anlamakta zorlanacağı kadar elit, kimi tefrika edilmek için uygunsuz, kimi de yasaklı olduğu için yayımlanamayan pek çok büyük eser elendikten sonra, geriye kalan ikinci, üçüncü sınıf Fransız romanlarının tefrikasıyla çok uzun süre yetinilmiştir.

Ahmed Midhat, hem bir gazete patronu hem de bir tefrika roman yazarı olarak önemini Meşrutiyet'ten sonra bile korumayı başarmış bir fenomendir hatta "Osmanlı matbuat kapitalizminin simgesi" olduğu tespiti de nispeten doğrudur.³⁴ Bu uzun ve başarılı basın hayatında ona destek olacak sadık okur kitlesini -haberciliğinden ziyade- tefrika roman neşriyatı ile sağladığına da şüphe yoktur. İstanbul'un pek çok evinde, akşam eğlenceleri arasında *Hamza-nâme*, *Hazret-i Ali Cenkleri*, *Hançerli Hanım*, *Letâif-nâme*, *Şâpur Çelebi* gibi gelenekli halk kitaplarını okutup dinlemek, önemli bir yer tutar. Tamamı tarihî bir zeminde cereyan eden bu metinlerin dönüp dönüp okunmasından gına gelmişken, tefrikalar imdada yetişmiştir. Yabancı bir ülkede, adı bile bin müşkilatla kekeleye kekeleye okunabilen kişiler arasında geçen tercüme tefrikalar, ev ahalisinin hikâye ihtiyacını değilse de merakını tatmin eder. Telif tefrikalar başladığında hemen sivrilen ilk isim Ahmed Midhat Efendi olacak; büyük kısmı yaşanan zamanda ve bildik çevrelerde geçen, aktüel meselelerden ve malum şahıslardan izler taşıyan tefrikalarını bir "kıssahan" ağzıyla anlatması, hemen benimsenmesini sağlayacaktır. Ahmed Midhat, İstanbul'u anlatırken gerçek ile gerçeğimsiyi öylesine iyi kaynaştırıp, okurda bir ilüzyon yaratmayı öylesine iyi becerir ki *Esrâr-ı Cinâyât*'ı tefrika ederken, romanda geçen hadiselerden bir kısmının hakikat olduğuna inanarak, mücrimlerin yakalanması için gazete binasının önünde gösteri yapanlar

³³ Server İskit, "Gazetelerimizde Tefrika ve Mecmuacılık", *Ülki*, 1941, yeni seri: c. 1, sy. 6, s. 15.

³⁴ Carter V. Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, çev. A. Anadol, İstanbul 1999, s. 7.

bile çıkmıştır. Ertesi gün basılacak bölümde neler olacağını beklemeye dayanamadığı için, efendi hazretlerini yolda çevirip roman kahramanının akıbeti hakkında bir şeyler öğrenmeye çalışanlara; ölenleri diriltmesi, sevenleri kavuşturması için ricada bulunanlara meram anlatmak, yazarın günlük meşgalelerindenidir.

Hüseyin Rahmi'den başlayarak, sonraki nesillerden pek çok tefrika roman yazarı "Hâce-i Evvel" in izlerine basarak ilerleyecek ve Cumhuriyet'ten sonra bile İstanbulluya İstanbul'da geçen, aktüalitesi kaybolmamış hadiseleri tahkiye etmeyi sürdüreceklerdir. Bu hâliyle tefrika, bir yandan gazete haberinin muhayyilede canlandırılması veya hayata uyarlanması işini görmekte diğer yandan da beş kuruşa tek yapraklık destanlar satma geleneğinin edebiyattaki bir başka tezahürü olmaktadır. Mitik çağdan beri havadisi edebiyat üzerinden ve destan, türkü, gazavat-name gibi manzum eserler yoluyla öğrenmeye alışan gelenekli insan için, taze gelişmelerle iletişim kurmanın yolu artık tefrika romanlardır. İstanbul'un bir köşesinde cereyan etmiş ve sonu kötü bitmiş bir aşk hikâyesi, merak ve acıyla sonu beklenen Yunan Harbi, şehri kasıp kavuran kolera veya kuduz salgını, adı çıkmış falanca evin yosmaları, namlı Onikiler çetesinden birinin ibret verici akıbeti gazetenin ilk sayfasında iki satırlık kupkuru bir haber iken, açıklaması ve içyüzü hep tefrikalara taşınacaktır.³⁵ Sözü'nün kısası, Halley adı verilen kuyruklu yıldızın dünyaya çarpacağı haberleri ayyuka çıkmışsa, günü belgelemeye gönüllü Hüseyin Rahmi'ye düşen de *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*'ın tefrikasına soyunmaktır (başlangıcı: *Sabah*, nr. 7397, 12 Nisan 1910).

Modern İstanbullu, tefrika romanın cediti üzerindeki etkisini anlamakta zorlanırsa, ona emsal olarak, bir zamanların fotoroman okurlarını ve günümüzün tefrika romanı sayılabilecek dizi film izleyicilerini göstermek gerekir. Bugünkü dizilerin hedef kitlesinin kimler olduğu ve seyredenlerin neler bulduğu sorusunun cevabı, yüz-yüz elli yıl öncenin tefrika roman okurlarını da kapsayacaktır. Her şeyden evvel, okurun telif tefrikaları; yaşadığı şehri, alışveriş yaptığı mağazayı, üzerinden geçtiği köprüyü, bindiği vapuru, dolaştığı Çamlıca'yı, Büyükkada'yı veya Beyoğlu'nu, selamlaştığı çehreleri hatta işittiği bir hadisenin akislerini bulmak için takip ettiği söylenebilir. Sonraki cevap, tefrika okurunun da ekseriyetle kadınlar olduğudur. Çağa, hayata ve İstanbul'a açılmakta zorluklarla karşılaşan kadın,

³⁵ Haber ile roman metinlerinin yazımı arasındaki yakınlık için bkz. Gülseren Şendur Atabek, *Türk Romanında Gazeteciler*, Ankara 2008.

14- Vazife dergisi

gazete ile beraber şehrin ve onun bütün imkânlarının evine kadar taşındığını fark etmiştir. Nasıl ki şimdilerde hanımların büyük kısmı gazetenin spor sayfalarını hızla geçiştiriyorsa, o zamanların kadın okuru da ilk sayfayı çabucak atlayıvermekte ve önceliği şehir haberleri ile tefrikaya tanımaktadır. Bu sebeptendir ki tefrikalar şehirle ve hayatla tanışmasında kadının en kuvvetli desteği olmuştur. Yeni kadının tefriki gazete ve tefrikalarla başlar.

Magazin

Periyodiklerde genellikle “mevâdd-ı müteferrika” başlığını taşıyan sütun veya sayfaları “magazin” diye adlandırmak, onun kapsamını daraltmak olur. Dünya ile gerçek tanışıklığın, Batı'nın temel değer, nitelik ve eğilimlerini ansiklopedik seviyede öğrenmenin magazin sayesinde gerçekleştiğini söylemek mübalağa olmayacaktır. New York'ta ilk gökdelenin inşası, vals adımlarının talimi, “kanguru” denen “hayvân-ı acib”in anatomisi, sandalyede nasıl oturulacağı, Afrika yerlilerinin âdetleri, tabure üzerinde yüzme öğrenme, Pasteur'un tercüme-i hâli, alkışlamanın doğru ve yanlış şekilleri yahut bir hanımın elinin nasıl öpüleceği, leke çıkarma usulleri, Sarah Bernhardt'ın son temsili, mikroskop kullanımı, saç topuzu biçimleri, Dreyfus'un davası, yelpaze tutuştan çıkarılacak imalar, Edison'un son icadı, nakış modelleri, otomobil kullanma, jimnastiğin faydaları gibi birbiriyle alakasız binlerce bilgi bu sayfalar yoluyla okura akıtılır.

Batılılaşma gayretleri bakımından, İstanbullu okurun yeni baştan şekillendirilmesinde basının etkisi araştırılacak olsa, periyodiklerin her sayfasından önce, magazin sütunlarının payı ortaya çıkar. Nasıl ki 1950'li yıllardan sonra, ferdi ve sosyal kimlik oluşumunu/değişimini incelemek için sinemanın rolü dikkate alınmak zorunda ise, aynı rolün XIX. asrın son çeyreğinden XX. asrın ilk çeyreğine kadar araştırılması da gazete ve dergilerin magazin sütunları üzerinden

olmak mecburiyetindedir. İstanbullu okur Avrupai zihniyeti, yaşayışı ve davranışı magazinden öğrenmiş ve uygulamıştır.

İlan

İstanbul ahalisinin şehir bilgisini ve şehre uygun yaşama görgüsünü kulaktan kulağa yahut tecrübe ile edinme devri gazete ile kapanır. Artık, Şirket-i Hayriye “vapör”lerinin seyrüsefer bilgisi, Osmanlı lirasının paritesi (akçe fiyatı), eşya ve hizmet narhları, dostlardan kimin evlenip kimin öldüğü, nereden kiralık ev bulabileceği, hangi hekimin hâzik olduğu, tiyatro veya sinema programları, hangi krem sayesinde bebek cildine sahip olunabileceği gibi gündelik malumatın gazete üzerinden edinildiği bir dönem başlamıştır. Bilhassa, gazetelerin ilan sayfalarının belirmesinden sonra, İstanbul'da yaşamının dinamiklerinde de ciddi bir değişim gözlenir. Gerçi, *Takvîm-i Vekâyi'*de ilk ilan 11. sayıdadır ve ısrarla, yıllarca çıkmış kitap ilanlarına rastlandığı da olur; okurun bu ilanlarla yönlendirilmesi bile sağlanır ama bunlar para karşılığında basılmış reklam metinleri değildir. Oysa 1838 sonrasındaki ticaret anlaşmalarının gazetelerdeki yansıması, öncelikle reklamlarla olmuştur. Bu sözleşmelerle, Batılı tüccarların yerli esnafla rekabeti ciddi ve tehditkâr bir hâl alacak; İstanbul'da bir tüketim toplumu oluşturma gayretleri nihayet semeresini vermeye başlayacaktır. Artık, yerli-yersiz her çeşit Avrupai metanın Osmanlı pazarında rağbet bulduğu günler gelmektedir. Devletin resmî tarihçisi Ahmed Lutfî Efendi'nin de şikâyet ettiği gibi, “çalı süpürgesi, ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar” her şeyin Avrupaisinin bulunduğu ve bunların gazetelerde boy boy reklamlarla tanıtıldığı bir dönem başlamaktadır. Yerli esnafın gazetelerin reklam gücünü fark etmesi acı tecrübelerden sonra ve çok geç olacak lakin aradan geçen uzun sürede ithal mallara hayranlığı ve alışkanlığı kemikleşen alıcı, artık “asılacaksa İngiliz ipiyle

asılmak” istediğinden, yerli mallara yüz vermeyecektir.⁵⁶

Tüketim ekonomisi, alıcı olarak evvela kadını görür. Periyodik reklamlarının da öncelikli hedef kitlesini kadınlar oluşturur. Kozmetik, iç giyim, çocuk kıyafeti, oyuncak, mutfak malzemesi, mefruşat gibi konularda yapılan reklamların muhatabı hep kadındır. Dahası, kadın için modern olmanın Avrupa modasını takip etmekle eşleştiği günler yaşanmaktadır.⁵⁷ Periyodiklerde moda sayfaları hızla artmakta ve resimleri basılan kıyafetlere ulaşmanın yolu da son yaprakta, reklamlarda gösterilmektedir. Hoşunuza giden modeli basan dergiyi koltuğunuzun altına alarak Pera’daki hangi terziye giderseniz, ithal kumaşını seçerek tıpatıp benzerini diktirebileceğinizi yine derginizdeki bir başka reklamdan öğrenirsiniz.⁵⁸ O kadar vaktiniz ve sabrınız yoksa, hangi ithal konfeksiyon mağazasından çabucak alabileceğinizi de derginiz haber verecektir. Tüketim çılgınlığının İstanbul’a yayılışı kadınlar ve moda üzerinden olmuştur; bunu da periyodik reklamları bulaştırmıştır, dense pek büyük bir hata edilmiş olmaz. Artık, kültürel bir varlık olan insana uygun yerli üretim yerine, Batılı bir kültür unsuruna uygun insan üretimi için basının kullanılmaya başlandığı görülecektir.⁵⁹

PERİYODİK ÇALIŞANLARI

Basın dünyasından bahsedilirken, sadece periyodik ile okur münasebetinden dem vurmak büyük eksiklik olur. Gazete ve dergilerin perde arkasında çalışan ve yayının okura ulaşmasına kadarki aşamalarda hizmet veren herkesi bu münasebete dâhil etmek gerekir. Gazete sahibinden yazı işleri müdürüne, başyazardan yazar ve muhabirlere, nihayet satıcılara varana kadar pek çok çalışan, periyodüğün insani tarafını temsil eder. Onlara yakından bakmak, İstanbullu okurun periyodikle ilişkisini tamamlayacaktır.

36 Hamza Çakır, “Türkçe Basında İlk ‘Marka’ Rekabeti”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004, sy. 16, s. 28’de, Türkçe basında ilk resimli reklamın 22 Haziran 1865 tarihli *Ceride-i Havâdis*’te olduğunu haber verirse de gazeteyi görmeden hükme vardığı anlaşılıyor. Gazetenin 5 Muharrem 1280 tarihli 1147. sayısında, Sergi-i Osmani-i Umumi’de bulunan İngiliz ziraat aletlerinin fiyatları verilmektedir ve resimsizdir. Merak edenler, bahsi geçen saban ve pulluk resimlerini *Mir’ât Mecmûası*’nda bulabilirler.

37 Palmira J. Brummett, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm-1908-1911*, İstanbul 2003, s. 366-377.

38 Fanny Davis, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*, Westport 1986, s. 191.

39 Nazife Güngör (ed.), *Popüler Kültür ve İktidar*, Ankara 1999, s. 29-50.

TUHAF BİR YAK’A

Şemseddin Sami’nin yönetiminde çıkan Sabah’la beraber, “haber”in yeni baştan tarif edilmesi gerekmiş gibidir. Neyin haber değeri taşıdığı sorusunu tekrar tartmak, okura bildirilmesi gereken haberle bildirilmese de olacak haber arasındaki farkın kriterlerini bir daha elden geçirmek ihtiyacının doğduğu hissedilir. Gazetenin habercilik anlayışına bakıldığında, bir romancı tarafından yönetildiği ve İstanbullunun birbiriyle paylaştığı gündelik hadiselerin cümlesine haber muamelesinin yapıldığı hemen anlaşılır. Bir başka söyleyişle, İstanbullunun gelenekli yollarda birbirine aktarıp birbirinden öğrendiği her çeşit olayın, artık gazete kanalıyla öğrenilmesi mümkün olacak; bu da gazete ile okur arasındaki mesafeyi kapayacaktır. İşte, gazete haberi olup olmadığı tartışılabilir bir İstanbul habidesi:

Tuhaf Bir Vak’A

Geçen gün Deli Mustafa uryan elbisesini lâbis olduğu hâlde Beyoğlu’nda geşt ü güzâr etmekte iken, Madam Opala nâm deli kadına rast gelmiş. Opala bulabildiği fistanları, şapkaları sırtına geçirmiş olduğundan, Deli Mustafa’yı çıplak görünce, kendini zabtedemeyerek, yüzüne tükürmüş; Deli Mustafa bu tahkiri çekemeyerek Madam Opala’yı saçlarından tutup yere yatırmış, Madam Opala Deli Mustafa’nın baldırını ısırmış. Deli Mustafa can acısıyla hasmını fenâ edecekti. Bereket versin, seyr için toplanmış olan halk, eğlence sırası olmadığını anlayarak beynlerine girip ayırmışlardır. (Sabah, nr. 2, 13 Safer 1293)

15- Sabah gazetesi

16- İntihâb-ı Efkâr gazetesesi

Patron

İlk Osmanlı periyodikleri yabancılar veya ekalliyetten gayrimüslimler tarafından yayınlanmıştır. Yunan ve Ermeni harfli Türkçe neşriyatın patronları, sonraki yılların Türk patronlarına modellik etmişlerdir. Dahası, Türk periyodiği olarak bildiğimiz pek çok yayının sahibi Ermeni veya Rum sermayedarlardır ve yanlarında çalıştırdıkları yazarları da kendi basın anlayışlarına göre seçip şekillendirmektedirler. Bunun manası; Türk süreli yayıncılığının prensiplerinin de öncelikle onlar tarafından konduğu. Sözelimi, Theodoros Kasapis (Teodor Kasap) Efendi, *Hayâl'i* (Ermeni harfli Türkçesi *Kheyal*), *Diyojen'i* ve *Çingiraklı Tatar'ı* çıkararak, mizah üzerinden siyaset yapmayı öğretmiştir. Agop (Baronyan) Efendi, *Tiyatro'nun*, Aleksan (Sarrafyan) Efendi, *İbret'in*, Antuan Efendi, *Hulâsat'ül-efkâr'ın*, Filip (Şahinyan) Efendi; *Muhbir*, *Vakit* ve *Tarîk'in*, Dimitraki (Nikolaides) Efendi ise *Servet'in* sahibidir. *Sabah'ı* önce Papadapulos, sonra Mihran (Nakkaşyan) efendiler çıkarmıştır. *Marifet* adındaki Türkçe-Fransızca mecmuanın "sâhibe-i imtiyâz"ı Teodosya (Sofroniades) Hanım'dır. Meşrutiyet öncesinin gayrimüslim gazete ve dergi sahiplerine 1908'den sonra çok daha fazlası eklenecektir. Türk basınında bu kadar Rum ve Ermeni müteşebbisin bulunması iki temel sebebe bağlanabilir; öncelikle, onların Beyoğlu ve Avrupa basını ile sıkı ilişkileri olduğundan haber kaynaklarından rahatça faydalanabilmeleri buna ek olarak da kapitülasyonların getirdiği dokunulmazlık sebebiyle devlet tarafından neşriyatlarının durdurulması ihtimalinin pek düşük olması.

Şinasi'den sonra, Ali Efendi'nin *Basîret'i*, Ahmed Midhat'ın *Tercümân-ı Hakîkat'i* ve Ahmed Cevdet Bey'in *İkdâm'ı* ile başlayan dönem, Türk sermayesinin gazetecilikte etkinleşmesinin işareti olarak görülebilir. Genellikle sırtını Galata sermayelerine ve Pera sefaretlerine dayamış azınlık basınından sonra, Türk patronlar da çoklukla sarayı kollamak zorunda kalmışlar ve bu da irtikâbı getirmiştir. Sultana yaklaşmayı

becerenler, kazandıkları nüfuzu kötüye kullanmaya başladıklarında; yaklaşamayanlar da iyi geçinmenin ve göze girmenin yollarını aradıklarından hızla kirlenirler.

Bir süreli yayının patronu, bütün idealist tavrına rağmen, öncelikle bir tüccardır ve parasının, emeğinin karşılığında kâr etmeye çalışmaktadır. Bu kârın bir kısmı satışlardan, daha küçük bir kısmı da reklamlardan gelir; fakat zarar etmeyeceğinin asıl garantisi sultandır. Sultan II. Mahmud'dan beri görülmesine rağmen, özellikle Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde periyodik patronlarına Hazine-i Hassa'dan tahsisat bağlanması bir geleneğe dönüşmüştür. Beyoğlu gazeteleri bir yana, *Saâdet*, *Tercümân-ı Hakîkat*, *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, *Servet-i Fünûn*, *Hanımlara Mahsûs Gazete* gibi pek çok periyodik -maaş alırcasına- her ay ödeneklerini tahsil ederler. Hükûmetin suyuna giden yayınlar, ayrıca ödüllendirilir. Sözü gelişi, *Tarîk'e* verilen 2.550 kuruş tahsisat, 2 Ekim 1898'de 8.000 kuruşa yükseltilmiştir.

Bazı İstanbullu okurlar, ödenekli basının tarafgir yayınlarını hafife alırlarsa da büyük ekseriyet, "taltîf-i pâdişâhiye mazhar" bir periyodiği kendisine daha yakın hissetmeyi sürdürür. Nitekim patronlar da bunu pek rânâ bildiklerinden, saray tarafından her ödüllendirilişlerinde utanç duymak yerine bunu alayışla karşılar ve kocaman, süslü teşekkür ilanlarıyla okurlarına duyururlar.

Patronlar, hademe-i hassaların dolaşa dolaşa dağıttığı bu akarın hiç değilse bir kısmıyla olsun, basım teknolojilerini yenilemeyi düşünmez ve genellikle can-ı azizleri için harcarlar. Her gün kapatılma korkusuyla yaşarken, yayıncılığı ömür boyu yapamayacaklarını düşündükleri için parasını bu işe bağlamaktan kaçınarak, iğreti bir yayıncılık yapmayı tercih edenler çoğunluktadır. Baskı makineleri hurda, kullandıkları hurufatın çoğu kırık ve aşınmıştır. Bu sebeple, gazeteler geç basılır, okuması da sağlam gözlere ve sinirlere sahip olmayı gerektirir. Bahçekapısı'ndaki küçük bir matbaada, elle çevrilen körüklü bir makineyle basılan *Tercümân-ı Ahvâl'den* Meşrutiyet'e kadar, basım teknolojisini yenileyen pek az patrona tesadüf edilir. Basîretçi Ali Efendi'ye Bismarck'ın

hediyesi olan baskı makinesi, Ahmed Cevdet'in *İkdâm'a* aldığı ilk rotatif makine, Baba Tahir'in gazete ve dergileri için paraya kıyıp aldığı ve defalarca fotoğrafını basarak okura hatırlattığı makine... Bir de Ahmed Midhat'ın Avrupa'dan getirttiği motorlu makine var. İşte hepsi bu kadar...

Basın etiğinin oluşması için, süreli yayın neşrinin İstanbul'da bir tarihçesi ve kültürü bulunması lazım gelirdi. Elli yılda, üççeyrek asırda basın etiği oluşamaz ve patronlar, birer ticarethane çalıştırdıkları bilgiyle hareket ederler. Ellerinin altında, kamuoyunu dilediğince yönlendirebilecek büyük bir güç vardır ve bu güç, kötüye kullanılmaya fevkalade müsaittir. *Sabah*'in sahibi Mihran'ın diğer gazeteler hakkında saraya sürekli jurnaller göndermesi, Ahmed Samîm'in muhbirlik yapması, Ali Kemal'in ikiyüzlülüğü gibi örnekler adım başı rastlanır. Pek çok patron, aslında farklı şirketler kurup başka işlerle meşguldür ve yayınlarında şahsi şirketlerinin ve sattıkları malların reklamını yaparak, rakip kuruluşları kötüleyerek haksız rekabeti körüklemektedirler. *Tercümân-ı Hakikat*'in sahibi Ahmed Midhat, isim babası ve hamisi olan Midhat Paşa aleyhine yayınlar yapmaya başlamasını saraydan rüşvet almasına bağlar ve "Binlik banknota dayanamadım." cümlesiyle açıklar.⁴⁰ Baba Tahir, önce bir karikatür ile Kadıköy Üsküdar Su Şirketi'nin direktörünü sıkıştırır;⁴¹ sonra da tamamen asılsız bir haber yayınlarak "bir domuzun Terkos Gölü'ne düşüp boğulduğu rivayeti"ni duyurur. İstanbullu, içinde domuz ölüsü yüzen bir gölden su içmek istemediği için şirketin satışı bir anda duruverir. Direktör, yapılan şantaja boyun eğerek Tahir Bey'e 600 lira gönderdiğinde, haberin yanlışlığından bahseden bir açıklama ile durum düzeltilir.⁴²

İlk resimli gazetenin sahibi olan Ârif Efendi -nam-ı diğer "Arifaki"- Tetis marka elmaslardan reklam alamayınca, mallarının kalitesinden duyduğu şüpheyi ifade eden bir yazı kaleme alır ve şirket, bu lekeyi temizlemek için iki ay boyunca basına para dağıtmak zorunda kalır. Dergisinin her sayısında aynı firmanın reklamını yapan bir patron, çıkardığı 1.000 liralık faturayı şirket sahibine götürür ve ödemesini ister. Kendisinden habersizce reklamının yapıldığını gören adam, faturayı ödemeyince, dergi sahibi tarafından mahkemeye verilir. Davada dergi patronunun iki şahidi vardır; firma

sahibinin karısı ve metresi... Mahkeme celbini alan adam, şahitleri görünce hemen 1.000 lirayı öder.⁴³

Basın tarihimizi dolduran böyle yüzlerce örnek, erkenden kirlenmişliğin sağlam delilleridir. Buna, siyasi kirlenmişliği de eklemek mümkün. Para ve "Hamil-i kart yakinimdir" nüfuzu sayesinde İstanbul'un sayılı zenginleri arasına karışmış basın patronlarının sayısı azımsanacak gibi değildir. Âsitâne sakinleri kimin kim olduğunu pekâlâ bilir ve gazete seçimlerini biraz da patronuna göre yaparlar.

Muharrir

Tıpkı *Takvîm-i Vekâyi'* gibi, *Cerîde-i Havâdis*'in yazar kadrosunun ekseriyetini de devlet memurları, genç kâtipler oluşturur. Churchill, İstanbul'da kaldığı yıllar boyunca Türkçe öğrenmeyi hiç denemediği gibi, gazetesinde çalışanların İngilizce öğrenmesini de şart koşarak çalışanlarını yönlendirir. Ali Âli ve Müşfik efendiler gibi ilk nesil yazarlar, bir yandan gazeteciliği öğrenirken, diğer taraftan da ciddi bir siyasi bilinç kazanırlar. O kadar ki Müşfik Efendi eli kalem tutan edipleri gazeteye davet ederek, *Cerîde-i Havâdis*'in bir "encümen-i üdebâ" olmasını, "daha doğrusu, muahharen Jön Türk namını alan gençlere, bir yuva" hâlini almasını sağlar.⁴⁴ Aynı şekilde, *Rûznâme*'nin sabit yazarlarından olan Mehmed Said Efendi, sonraki yıllarda Sadrazam Said Paşa olduğunda da "İngiliz" namıyla anılacak kadar kendini İngiliz politikasına yakın hissedecek; Tahir Münif Efendi de gelecekte Münif Paşa olduğunda, *İngiltere Tarihi*'ni tercümeyle girişip belki de İngilizceden ilk tercüme şiiri kaleme alacaktır. Anlaşılan, gazete patronunun bu ısrarı o kadar da yersiz değildir. Churchill'in gazetesinin asıl başarısı, yeni bir gazeteci-aydın tipinin yeşermesine katkılarında aranmalıdır.

Periyodiklerin okura dönük yüzünü önce "sermuharrir"ler temsil eder. Yayınları yoluyla "efkâr-ı umûmiyye"yi yönlendirme işi, öncelikle onların sorumluluğundadır; dolayısıyla hükûmetin tetikte durduğu isimler de öncelikle onlardır. Devlet, bir süreli yayına kimin başyazar olarak getirildiğinin resmen bildirilmesini şart koşarak, bu konudaki hassasiyetini göstermiştir ve bu kadar dikkatli olmak için kendince haklı sebepleri vardır. Sözün gelişi, *Basîret*'in sermuharriri Ali Suavî'nin

40 A. Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 446.

41 *Mâlûmât*, nr. 203, 16 Eylül 1315, s. 216.

42 Hayatı için bkz. Hatice Aynur, "II. Abdülhamid Dönemi Basın ve Yayın Dünyasının Kötü Adamı: Mâlûmâtçı Tâhir Bey", *Toplumsal Tarih*, 2004, sy. 128, s. 62-65.

43 Başka örnekler için bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Parazitler*, İstanbul 1967.

44 M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Özel Bir Edebiyat Mahfeli Olarak Encümen-i Şuarâ*, Ankara 2012, s. 164.

Çırağan baskını, başından sonuna kadar gazete etrafında cereyan etmiştir. O kadar ki baskından bir gün evvelki nüshada (nr. 2444, 17 Cemaziyevvel 1295) Ali Suavi, yapacaklarını üstü kapalı şekilde duyurmaktan bile çekinmemiştir. Meşrutiyet'ten sonra, *Volkan*'ın sermuharriri Derviş Vahdeti, koca bir 31 Mart Vakası'nın müsebbibi hâline gelecek; *Serbestî*'nin sermuharriri Hasan Fehmi Bey, köprü üstünde öldürülecek; *Sadâ-yı Millet*'in sermuharriri Ahmed Samîm Bey Bahçekapısı'nda vurulacak; *Hâdisât*'ın sermuharriri Süleyman Nazif Bey "Kara Bir Gün" yazısıyla Millî Mücadele'nin fitilini ateşleyecek; *Peyâm-ı Sabâh*'ın sermuharriri Ali Kemal Bey ise İzmit'te linç edilecektir. Kaç sermuharririn sürgünle veya küçük görevlerle İstanbul'dan uzaklaştırıldığını basın tarihimiz bile tespit etmekte zorlanıyor. Anlaşılan o ki periyodiğin olumlu veya olumsuz etkileri "sahib-i imtiyaz"dan veya "müdür-i mes'ûl"den önce, başyazara mal edilmektedir.

Bir sermuharririn idaresinde tam zamanlı çalışan muharrir fikri çok yenidir. Muharrirlerin büyük kısmı kalem efendileridir; hevesleri itelediği için yazar ve yazdıkları metnin telifini alırlar. Bütün hayatını bir periyodiğe vakfetmiş, maaşlı muharrirlerin türeyişi çok daha yenidir. Muharrir, bir periyodikte branşlaşmak yerine, ek ücret alabileceği her metni yazmaya meyillidir; bugün veremden korunma yolları üzerine bir yazı, yarın bir şiir, ertesi gün mali istikraz üzerine bir makale, beriki gün tefrika bir romanın ilk bölümü... Politeknik insan yetiştirmekteki resmî ısrarın bir sonucu olarak, her telden çalan her alanda yazabileceğini düşünen bir muharrir tipi doğmuş ve uzun zaman basından ekmek yemiştir. Hiçbir dalda uzmanlaşmadığı için, ansiklopedik bilgisiyle hitap ettiği okuru da dibe çeken, gitgide daha da popülist bir sağlıkla yazarken, okurun vaktini ve parasını ziyan ettiğini fark etmeyen bir muharrir tipi... Bütün bir basın tarihimiz elden geçirildiğinde; ekonomi, sanat ve kültür, spor, eleştiri, politika yazarlarının ancak son otuz-kırk yılda branşlaşmaya başlayabildikleri ve bugün dahi bu çabaların henüz tam bir neticesinin alınmadığı fark edilecektir. Bizde yazar, her şeyi yazar.

Bütün bu kısırlık ve noksanları sansür baskısına bağlamak artık bir geleneğe dönüşmüş olsa bile, şunu da unutmamak gerekir ki sansürün muharrir yetiştirmekte müspet bir etkisi de olmuştur. Sansür, bir taraftan tehlikeli fikirlerin önlenmesini ve -hiç değilse- bazı muharrirlerin hijyenik şartlarda yazmasını sağlarken, diğer taraftan da onları eğiten ve "edep sadakat, din ve hamiyet ölçülerine göre yazı

yazmalarını öğreten bir müessesese" hâline gelir.⁴⁵ Meşrutiyet'in ilk yılında, mecnunane bir serbestî ile yazmayı hürriyet zanneden muharrirlerin türeyişi, sansürsüz bir ortamda otokontrolünü geliştiremeyen basın yazarlarının acıklı durumunu göstermeye yetmiştir. Muharrirler, "halkın nabzını tutmak" tabirini "nabza göre şerbet vermek"le karıştırdıkları için olacak, okuru yönlendirmek ile ona yönelmek arasındaki dengeyi de profesyonelce kuramazlar. Buna rağmen, İstanbullu okurun birer star hâline getirdiği, başka yayın organlarına transfer olduğunda bile takip etmeyi sürdürdüğü muharrirler çıkar. Bazı muharrirlerin yazılarını kesip biriktirmiş sadık okurların yüz yıldır sandık diplerinde saklanan kupürlerine sahaflarda hâlâ rastlandığı oluyor.

Matbaacı

Matbaada çalışanlar iki gruba ayrılırlar; dizenler ve basanlar. Mürettepler genellikle okuma-yazması olan, eline çabuk İstanbullulardır; kas gücüyle çalışan baskı makinesinin kolunu çevirerek tabedenler ise Anadolu'dan gelmiş güçlü kuvvetli delikanlılardır. Mürettepler, metni hatasız dizmek gibi ağır bir sorumluluk taşırlar çünkü bir kelimenin yanlış dizilmesinden, hatta bir harfin noktasının unutulduğundan dolayı kapatılmış pek çok periyodik vardır. Müretteplerin de bu güçlerinin farkında oldukları ve bazen kötüye kullandıkları olur. Mesela, *Tercümân-ı Hakikat*'in bir mürettibi, gazetelerin cumartesi nüshalarının ilk sütunundaki deşizmez "Selâmlık Resm-i Âlîsi" köşesinde, sultanın Cuma selamlığından bahsederken, "Halîfe-i rûy-ı zemîn ve hâdim-i dîn-i mübîn efendimiz hazretleri" hitabındaki bir kelimeyi bile isteye yanlış dizer. "Hâdim" (hizmet eden) kelimesini "hı" yerine "he" harfiyle yazar; böylece "hâdim"ın manası da "yıkan, batıran" demek olur. Gazete piyasaya çıkınca, saraya jurnaller yağar ve matbaa basılarak Ahmed Midhat tutuklanır. Sonradan mesele anlaşılır ki mürettip böyle yazmak için rakip gazetelerden birinin sahibinden yirmi lira rüşvet almıştır. Trablusgarp'a sürülen mürettepten bir daha haber alınmaz.

Müretteplerin daha masumca hilelere müracaat ettikleri de olur. Sözelimi, periyodiğin ilan sayfasına Reji İdaresi'ni metheden bir reklam koyarak, has tütünden mamul sigaraların matbaaya sandık sandık gelmesini sağladıkları; bir imalathanenin ürettiği şarabı, rakıyı öven iki satırcık bir cümle ekleyerek şişe şişe rakı ya da şaraba kavuştukları çoktur.

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2004, s. 348.

Müretteplerin bu cins kaçamakları genellikle hoş görülür zira fevkalade fedakârlıklar gerektiren bir işleri vardır. Hurufat kasasının önünde, her harfi cımbızla alıp yerleştirerek güç hâl ile tamamladıkları sayfalar bağlanır bağlanmaz prova baskısı alınıp sansörlere götürülecek ve onların çizip çıkardıkları yerlerin yeni baştan mizanpajının yapılması gerekecektir. Bu sebeple, mürettepler saatler boyu matbaanın kurşun kokusunu teneffüs ederek beklemek ve bitmek bilmeyen işlerinin altından hatasızca kalkmak zorundadırlar.

Müvezzi

Dağıtım meselesi, periyodiği çıkarmaktan çok daha önemli ve müşküldür. *Takvîm-i Vekâyi'* piyasaya satılması için verilmediğinden dağıtımını da devlet eliyle ve ilgili yerlere olur. *Cerîde-i Havâdis*, dokuz yıl boyunca rakipsiz olmasına rağmen, dağıtım problemini aşamadığı için büyük müşkülat yaşamış; başlarda hiç satılmadığından, ilk üç sayısını tanıtım maksadıyla bedava dağıtmak zorunda kalmıştır. Kuruluşunu takip eden üç yıl boyunca, abone sayısı yüz elliye aşamadığında, ciddi bir krize girerek yayınına ara vermek zorunda kalmış ve devletten ayda 2.500 kuruş ödenek alarak ayakta durabilmiştir. *Mecmûa-i Fünûn*'un taşrada da satılması, mülki amirlere gönderilen “emirname-i sâmi”nin zorlamasıyla edinilen beş-altı yüz müşteri sayesinde olmuş ve ricâl-i devlet, dergiden topluca alarak ona destek verdiklerini belli etmiştir. *Tercümân-ı Ahvâl*'in satılabilmesi için bulunan çare, değişik semtlerden dükkânlara gazete bırakmaktır. “Gazete bayı”nın ilkel hâli olarak görülebilecek bu işyerleri şunlardır: Şehzadebaşı'nda, Direklerarası'nda Kapıçuhadarı Hasan Efendi'nin çubukçu dükkânı; Üsküdar'da, Büyük Karakolhane'ye yakın muvakkithane karşısında Laz Osman Efendi'nin arzuhâlcî dükkânı; Beşiktaş'ta, cami altındaki Hacı Nazif Ağa'nın attar dükkânı; Salıpazarı'nda, Damat Mahmud Paşa'nın sarayı karşısında, Ahmed Efendi'nin fesçi dükkânı; Bahçekapısı'nda, Hamidiye Türbesi yanında berber dükkânı; Kasımpaşa'da, Büyük Hamam'ın karşısında Mehmed Ağa'nın attar dükkânı... Görüldüğü gibi gazeteler; tütüncü, attar, fesçi, arzuhâlcî dükkânlarına bırakılarak satışı sağlanmaya çalışılmaktadır. Satılmadığı için depoda biriken gazeteler ise, kilo ile satılmaktadır.

Sonraları, gitgide yaygınlaşarak Meşrutiyet'ten sonra bile yaşamayı başaran bir âdet belirir. Süreli yayın sahipleri, bastıkları sayıları “nümune” adı altında ricalden, ekâbirden zatlara gönderirler. İade edilmezse, muhatabın periyodiği okuyup beğendiği sonucu

17- Tarık, Mecmûa-i Ebu'l-İzzâ, Oriental Advertiser, Saâdet dergi ve gazeteleri

çıkılarak abone olduğu varsayılır; ardından da parasını almak için uğraşlar başlar. Yayın iade edilmişse, okuna okuna yıpratıldığı söylenerek yine bedeli istenir. Bu Şarklı kurnazlığı genellikle işe yaramaz ve iade edilmediği gibi parası da ödenmeyen nüshalar yüzünden pek çok süreli yayın vaktinden evvel iflas eder.

Derken, imdada kıraathaneler yetişir. Aslına bakılırsa, gelenekli kahvehanelerde *Battalnâme*, *Muhammediyye* gibi kitaplar okunması ve şairlerin “ibrâz-ı hüner” için şiirlerini inşad etmesi âdeti hayli eskilere dayanır⁴⁶ lakin okuma isteğinin öne alındığı kahvehanelere “kıraathane” namının verilmesi, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Çiçek Pazarı'nda açtığı mekânla başlar. Muhtemelen 1864 Mart'ında faaliyete geçen kıraathanede otuzdan fazla yerli ve yabancı yayının okunması mümkün olabilmektedir.⁴⁷ Dolayısıyla, “modern manada kıraathane (Salle de Lecture) mefhumu”nun ilk defa burada oluştuğu söylenebilir.⁴⁸

Her ne kadar, “Türkiye’de ilk ilmi kıraathane açan kişinin *Chaspal Grameri*’ni tercüme eden Sarafim Efendi” olduğu iddiası⁴⁹ hayli taraftar bulmuşsa da Sarafim’in Okçularbaşı'ndaki kıraathanesi daha sonradır. Burada, günlük gazeteler ve yeni basılan kitaplar masaların

⁴⁶ Peçuylu İbrâhim, *Târih*, İstanbul 1281, c. 1, s. 365.

⁴⁷ M. Kayahan Özgül, *Münîf Paşa*, Ankara 2005, s. 75-76.

⁴⁸ Abdülhak Adnan Adıvar, “Kahve ve Okuma”, *Akşam*, nr. 9532, 11 Teşrinievvel 1944.

⁴⁹ M. Cevdet, “Ermeni Mesâi-i İlmiyesi”, *Muallimler Mecmuası*, nr. 23, 1924, s. 777.

18- Şehbal dergisi

üzerine bırakılarak müşterinin mütalaasına sunulur;⁵⁰ “Bu hizmete mukabil, mesela kahveden kırk para alınırdı.”⁵¹ Okur, beğendiği kitabı veya gazeteyi koltuğunun altına alır, parasını da Sarafim’e teslim ederdi. Sonraları, Alyanak Mehmed Efendi’nin Direkterarası’ndaki kıraathanesi de böylece gazete bayı gibi hizmet vermeye başlamıştır.

Buralarda, okunan periyodiklerin dostlar arasında sığınağı sığınağına yorumunun da yapılması, siyasi neticeler çıkarılması hükümeti rahatsız ettiğinde, kapatılan kıraathaneler de olur. Söz gelimi, Stambolyski’nin *Avtobiografya*’sından, 27 Şubat 1875 günü Şehzadebaşı’ndaki bir kıraathanenin zaptiyeler tarafından basıldığı ve yasak gazete aranıp dükkânın sansür emriyle kapatıldığı öğrenilir.⁵² Kıraathanelerin yayıncılığa

50 A. Süheyl Ünver, “Yayın Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kıraathanesi”, *TTK Belleten*, c. 43, sy. 170, 1979, s. 486-488.

51 Ahmed Râsim, *Muharrir, Şair, Edib*, İstanbul 1342, s. 182.

52 Johann Strauss, “Les livres et l’imprimerie à Istanbul (1800-1908)”, *Turquie: Livres D’hire, Livres D’aujourd’hui*, ed. P. Dumont, Strasbourg, İstanbul 1992, s. 5-24.

19- Malumat dergisi

hizmetleri gitgide kaybolurken, Meşrutiyet’ten sonra adım başı açılan kulüpler, birer okuma salonuna dönüşecektir.

Ziyad Ebüzziya, Şinasi’nin sadece “tefrika” değil, “abone” kelimesini de “Türk basınına ve Türkçeye hediye ettiği”ni söylemekte haklı olabilir.⁵³ Onun “abone” kelimesini “bir müddet-i muayyene ile müşteri olmak murad edenler” diye tarif edişi ve bu tarifi gazetesinin çıktığı günden itibaren başlığın hemen altında tekrarlayışı bir ilk olsa bile, abonelik sisteminin *Takvîm-i Vekâyi*’ ve *Cerîde-i Havâdis*’ten beri varolduğu da unutulmamalıdır. Bir gazeteye abone olmak demek, belirttiği mekânda gazetesini teslim alabilmek demektir. Dolayısıyla, gazeteyi aboneye ileten bir aracıya ihtiyaç vardır ve onlar gazetenin bu iş için özel olarak kiraladığı hademeler, yaygın söyleyişle “gazete uşakları”dır. Gazetenin rağbet bulup

53 Ziyad Ebüzziyâ, *Şinasi*, haz. H. Çelik, İstanbul 1997, s. 178.

abone sayısı arttıktan sonra gazete uşakları, dağıtım işine yetişmekte güçlük çekince, sattıkları her nüsha üzerinden küçük bir yüzde alan, genç ve ayağına çabuk müvezzileri etraflarına toplayarak ilk işveren gazete bayilerine dönüştürerler ki onlara “ser-müvezzî” veya “müvezzîbaşı” denmeye başlanır.

İkdâm ve *Sabah* gibi büyük gazeteler, İstanbul’un en iyi müvezzilerini kapmak için yarışır ve verdikleri yüzdeleri yüksek tutarak rakiplerine müvezzî kaptırmamaya çalışırlar. Söz gelimi, *İkdâm*’ın en tanınmış müvezzii, Üsküdar Belediye Dairesi’ne bağlı tulumbanın uşaklarından Digo Hüseyin’dir. Digo, Anadolu yakasında çalışır; bir gün Üsküdar’dan Beykoz’a, ertesi gün de Haydarpaşa’dan Pendik’e kadar gazete dağıtır. *Sabah*’ın meşhur müvezzii ise Defterdar Tulumbası uşaklarından Çerkez Reyhan’dır. Gazetenin suriçinde ve Haliç’in İstanbul yakasında dağıtımından sorumludur. Beyazıt’tan Unkapanı yoluyla Eyüpsultan’a kadar uzanan bir rotada *Sabah* satar. Aynı yılların meşhur müvezzii Şimendifer Kenan da bütün gazeteleri sattığı gibi, özellikle *Mâlûmât Mecmûasi*’nin okura ulaşmasını sağlamaktadır. Bazen “Tırıl”, bazen “Çingirak” bazen “Velospit” namlarıyla anıldığı da olan Kenan, İstanbul yakasının handiyse bütün Marmara sahilini Kumkapı’dan Ayastefanos’a kadar dolaşır. Cumhuriyet’e doğru, Kadıköylü Akbaba Suad’ın temsil ettiği yeni bir müvezzii nesli belirecek ve eskisiyle yan yana yaşayacaktır.⁵⁴ Şöhreti, sattığı periyodikler kadar büyümüş müvezziler yanında, adı-sanı hatırlanmayan daha onlarca çocuk ve genç İstanbul’u karış karış gezer: “Yazıyor, cayır cayır yazıyor! Tokatlıyan’da midye yerken tifoya yakalanıp da dünyasını değiştiren madamayı yazıyor!” naralarıyla koltuklarının altındaki ağır yüklerini eritmeye çalışırlar.

Müvezziler sadece gazete satmakla ilgilenmezler; onların iki önemli görevi daha vardır. Bunlardan biri, Osmanlı’nın ilk “seyyar şehir muhabiri” olmalarıdır. Gün boyu dolaşırken gördüklerini, duyduklarını, “vak’a-i âdiyye”den de olsa, gazetelerine haber vermek için tabana kuvvet koşar; bu arada, kısa bir süreliğine, gazete satmaktan gazeteci olmaya yükseldiklerini hissederek.

Müvezzilerin ikinci yan görevi abone toplamaktır. Yanlarında taşıdıkları gazete ve dergilerden numune gösterir; altı aylık, yıllık abone bedellerini sayar, kabul edenlerin adını matbaaya bildirirler. Biraz palazlanıp şartları şehir dışına çıkmaya elverenler hem taşrada

abone toplamayı sürdürür hem topluca gönderilen periyodikleri satıp parasını İstanbul’a iletecek iş bilir dükkân ve müvezziler ayarlar, hem de “seyyar taşra muhbirliği” yaparlar. Onları İstanbul dışına gönderenler, periyodiklerin bir köşesinde taşraya durumu bildirerek yardım isterler. Aşağıdaki gibi metinlere ilan sayfalarında sıkça rastlanır:

Gazetemiz seyyâr abone memûrlarından Yaver Efendi Kastamonu cihetine azîmet ettiğinden mürâcaâti vukûunda teshîlât ü muâvenât-ı lâzimenin icrâsını havâlî-i mezkûre erbâb-ı maârifinden ricâ ederiz.⁵⁵

Gazetedeki pek çok haberin başında göze ilişen, “Kadıköyü seyyar muhbirimizden istimâ olunduğuna göre”, “Konya’daki seyyar muhbirimizin telegrafnâme ile ihbârına binâen” veya “Taşrada bulunan ihvânımızın birinden aldığımız varakadan” gibi notların arkasında hep müvezziler vardır. Bütün bu gayret ve hizmetleriyle müvezzileri basın tarihimizin adsız kahramanları saymak gerekir.

Okur

Basın, bileşik kaplar ilkesiyle faaliyet gösterir. İktidar-basın-okur üçlüsünün metrik değeri birlikte alçalıp yükselir. Devlet basını, basın okuru, okur bir “efkâr-ı umûmiyye” oluşturarak devleti etkilemeye çalışır. Osmanlı için, bu fasit daireyi tamamlama kabiliyeti olan yegâne okur, İstanbul toprağında yetişir. Filmlerin niçin çoklukla İstanbul’da çevrildiğinin teknik ve mali sebeplerini kolayca anlayıp hak verişimiz gibi, edebî eserlerin çoğunun niçin payitahtı zemin seçtiğini de çözebilmeliyiz. Yazarın taşrayı tanımayışı veya onu küçümsemesi gibi sudan sebeplerin çok daha önünde, ülkede okuyan ve okumak için satın alan nüfusun büyük kısmının İstanbul sakini olması gelir. Aynı hâl periyodikler için de geçerlidir. Süreli yayınların büyük kısmı Âsitâne’de çıkarılmakta ve taşraya dağıtılamadığı için, yine İstanbullu okur tarafından satın alınmaktadır. Bir başka deyişle, “Osmanlı basını” ifadesi, büyük ölçüde İstanbul’un vilayet basınından ibarettir. Her şehir periyodığı gibi, İstanbul’unkiler de ilgileri bakımından lokaldır nabzı tutulmaya değer yegâne okur İstanbul sakinleridir. O hâlde, daire-i fasideyi tamamlama kapasitesini taşıyan hedef kitle de İstanbullulardır. Bunun manası, basının devlet ile millet arasındaki “medium” rolünde, millet’ten genellikle İstanbul ahalisini anladığıdır. Bildirirken, bilgilendirirken, değiştirirken, dönüştürürken, kamuoyu oluştururken basının gerçek muhatabı hep onlardır.

54 *Arkadaş*, nr. 11, 5 Eylül 1928.

55 *İlave-i Mâlûmât*, nr. 125, 5 Mart 1313.

Periyodik sayısı azken ve bunları takip edenler, aşağı-yukarı aynı bilgileri aynı yayınlardan almakta iken, İstanbullu okur profilinin de değişkenlik göstermesi beklenemez. Ne zaman ki periyodikler çeşitlenir ve kimi siyasi tercihinine, kimi neşriyat anlayışına, kimi hitap ettiği kitleye göre farklı renkler taşımaya başlar; işte o zaman, okur skalası da çeşitlenir. 1830-1860 arasında İstanbul'da çıkan dört Türk periyodığının gündelik olarak toplam 200-300 nüsha dağıtılmasına mukabil, Fransızların ve Fransızca yazan azınlık mensuplarının 1850'li yıllardan itibaren rağbet bulmaya başlayan 130 periyodığının gündelik 10.000 tirajı olduğu söylenir.⁵⁶ 1 Eylül 1867 tarihli *The New York Times*'ta çıkan "Newspapers in Constantinople" başlıklı bir haberde daha da ileri gidilir ve İstanbul'da Türkçe, Fransızca, Rumca, Arapça, İngilizce, Sefarad, Ermenice, Bulgarca, Sırpça olmak üzere yirmi sekiz gazetenin basıldığı ve günlük 85.000 nüshanın dolaşımında olduğu bildirilir. Bütün bu rakamların manası, İstanbullu okurun *naturası* bilinmeden anlaşılabilir.

İstanbul'un Bulgar, Fransız veya Arap asıllı sakinleri sadece kendi dillerinde basılan periyodikleri takip ederken; Türk okur, bildiği mektep Farsçasıyla, medrese Arapçasıyla, komşudan öğrendiği Ermeni harfleriyle diğer unsurların süreli yayınlarını da okumaya çalışır. Fransızca gazeteler kâtiplerin temrin metinleri, Türkçe ceridelerin haber kaynakları, entelektüellerin aydınlanma vasıtaları, siyasilerin bilinçlenme kanallarıdır. *Araba Sevdası*'nın Bihrûz'u gibi alafranga züppelerin -sırf gösteriş yapmak için- ellerindeki Fransızca gazeteyi "okur" görüldüğünü hatırlayınca, bu gazetelerin bir "bakar" grubu tarafından da satın alındığı tahmin olunabilir. Üstelik kıraathanelerde bir gazeteyi akşama kadar kaç kişiyi okuduğu hesaplanırsa, satın alan ile okuyan sayısı arasında ciddi bir fark olduğu da görülür. Hâsılı, yukarıdaki rakamlardan Türklerin ancak 200-300 nüsha gazete satın aldıkları sonucu çıkarılamaz. Meşrutiyet döneminde, "memâlik-i mahrûse-i şâhâne"de neşredildiği bilinen Fransızca periyodiklerin sayısı 94'e düşmüştür⁵⁷ çünkü okur, haber alma ve yorum çıkarma kabiliyetini artık Türkçe yayınlarda bulabilmektedir.

Sayısı durmadan artan gazetelerin, özellikle 1881'den sonra azalışını Sultan Abdülhamid'in sıkı sansürüne bağlamak yerine, değişen okur

Kıraathanelerin birer kültür ocağı ve okuma kulübü olarak görülmeye başlandığını, gazetelerde çıkan haberlerden anlamak mümkündür. Gazeteler, kıraathaneleri biraz da bayi, reklamcısı, abone kaydeden yardımcı gibi gördüğü için, açılan her mekânı sevinçle karşılar ve methiyelerle duyururlar. Bir örnek:

Üsküdar'da Yeniçeşme civârında bir kırâat-hânenin küşâd olunduğu ve her türlü evrâk-ı havâdis ve resâil-i müntehabenin mevcûd olduğu gibi, sahibi tarafından tenezzülen teşrif edenlerin fevkalâde ihtirâmât ile kabûl ve ikrâm edildiği işitilmiştir.

Üsküdar gibi bir şehri şehirde bu makule kırâat-hânelerin lüzûm u vücûdu mertebe-i vuzûha peyveste olduğundan şimdiye kadar daha pekçok kırâat-hânelerin küşâdı ashâb-i hamiyyet tarafından muntazır iken, nasılsa mevki-i vücûda getirmek şöyle dursun, merkez-i kuvve-i fikriyyeye bile isâl olunmaması doğrusu şâyân-ı teessüf ve bu hâl Üsküdar'da bulunan maârif-cûyâna bâis-i telehhûf idi. İşte şehri mezkûrda şu kırâat-hânenin bu kerre küşâdına sahibi tarafından himmet ü gayret olunması doğrusu hemşehrîlerine bir hizmet ve ebnâ-yı vatanına bir yâdigâr-ı müstelzemü'l-memnûniyyet olmasıyla Üsküdar ahâlisi tarafından arz-ı hazz u şükranıyyet olmalıdır.

Bir mülkte maârifin

terakkîsi ve temeddünün teessüs ü takarrürü memâlik-i sâirede serzede-i sâha-i ibret ü emsâl olan vukuât u ahvâle ittîlâ ile hâsıl olduğu gibi, bu da mecmûa-i vekayi-i kevnîyye itlâkına şâyân olan ve halka sühûlet olmak üzere Avrupa'nın küçük büyük her bir şehir ve kasabasında birer kırâat-hâne ve dârü'l-maârif ve buna mümâsil sâir birtakım medâris icâd ü küşâd olunup bunlara her ân u sâat ahâlî-i memleket kemâl-i arzû vü hâhişle gidip iktibâs-ı mâlûmat ve indifâ-ı şebehât eder. Bu ise, ahâlî tarafından mütâlâa-i âsar ve istitlâ-ı ahbâra derkâr olan rağbet ve arzûsundan neş'et ettiği kabil-i inkâr olamaz. Binâenaleyh, ahâlîmizin mâder-zâd olan fart-ı zekâ vü isti'dâdını birtakım fâidesiz şeylerle rehîn-i ziyâ' u heder etmeyip Avrupalılar gibi istihsâl-i maârif ü hüner yoluna sarf etseler elbette istifâde ve mâlûmat etmiş olacakları bedîdârdır.

(Basîret, nr. 6, 27 Şevval 1286)

⁵⁶ Seza Sinanlar Uslu, "Apparition et développement de la Presse Francophone D'Istanbul dans la Seconde Moitié du XIXe Siècle", *Synergies*, 2010, c. 3, s. 150.

⁵⁷ Gérard Groc, "Türkiye'de Fransızca Basın", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın, (16-18 Mayıs 1984)*, İstanbul 1985, s. 57-59.

profiliyle açıklamak daha akla yakın olur. Okur gelişirken gazetecilik gerilemiş; ne habercilikte ne de yorumculukta ihtiyacı karşılayabilmiştir. Bu tarihten sonra dergilerin hızla artışı sansürle açıklanamaz; olsa olsa, okurun tatmin edilmeyi bekleyen yeni entelektüel ihtiyaçlarının bir gereği saymak gerekir. Aynı şekilde, gazetelerin adetçe azalmasıyla daha seçkin bir gazeteciliğe ve daha seçkin bir okura da kavuşulmuştur. Yeni okur, desteğiyle ve sadakatiyle gazeteyi de geliştirmektedir.

Yeni okur, iyi olanı hemen fark eder. İlk çocuk dergisi *MümeYYiz*'in üç baskı yapması, bunun delilidir.⁵⁸ *İkdâm*'ı Osmanlı basınının tiraj rekortmeni yapan, güçlü kadrosunun veya modern baskı makinesinin ötesinde, okurla kurduğu ruh ve fikir bağıdır. "Türk gazetesi" olduğundaki ısrarı ve Türklüğe, Türkolojiye hizmetleri kadar, güvenilirliği ile de bu bağı kuvvetlendirir. 10 kuruş gibi yüksek bir meblağa satılmasına rağmen, çok uzun süre 40.000 baskının altına düşmemiş; Cihan Harbi'nin en zorlu günlerinde bile tirajı 25.000 olmuşsa, tirajın azalmasının sebebi savaş olmuştur.

Sultan Hamid ise tebaasını yakından tanır; bir okur ve devlet adamı olarak basının gücünü takdir eder. Daha şehzadeliğinde, "gazetelerin serbest neşriyatı halk üzerinde nasıl tesirler yaptığını" yakından takip etmiş⁵⁹ ve uzun iktidarı, yeni tespitlerde bulunmasını da kolaylaştırmıştır. Sultanın, periyodik okurları için belki de en önemli tespiti şudur: Kültürel evrimini henüz tamamlamamış olan gazete okuru, her yazılana çocukça bir safiyetle inandığı için, aldatılmaya ve yönlendirilmeye pek müsaittir. Onu yalan-yanlış haber ve yorumlardan korumak için sansüre ihtiyaç vardır.⁶⁰ İstanbullu okurun asparagas olanı eleme, taraflı olanı fark etme, sinsi emelleri olanı eleme refleksinin henüz oluşmadığı tarihlerde yaşanan pek çok hadise, sultanı doğrulamıştır. Meşrutiyet, 31 Mart, sopalı seçimler, Balkan ve Cihan harplerinin sosyal yansımaları, mitingler, grevler, ayaklanmalar, Millî Mücadele hep basın üzerinden kotarılır. Buna mukabil, bütün saflığına rağmen yeni entelijansiyanın, periyodikleri bir bilinçlenme ve bilinçlendirme vasıtası olarak önemseddiği de fark edilir. Siyaset, ekonomi, bilim, sanat, sağlık, tarih, spor, diplomasi gibi pek çok alanda periyodikleri yegâne bilgi taşıyıcısı bilirler.

⁵⁸ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul 1943, s. 95.

⁵⁹ Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1951, s. 117.

⁶⁰ Ali Vehbi, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1974, s. 104-105.

KAYNAKLAR*

1330 *Senesi İstanbul Beldesi İhsâiyat Mecmuası*, İstanbul 1331.

Belin, Françoise-Alphonse, "Bibliographie Ottomane, ou Notice des Livres Turcs Imprimés à Constantinople Durant la Période 1290-1293 de L'hégrie", *JA*, 1877, s. 122-147.

(Demir), Kemal Tahir, "Velinimetimiz Müvezzi...", *Yedigün*, 1937, sy. 221.

Ebüzziyâ Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul 1973.

Groc, Gérard, İbrahim Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à Nos Jours: Histoire et Catalogue*, İstanbul 1985.

Koloğlu, Orhan, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara 1986.

Mansel, Henry L., "Sensation Novels", *Quarterly Review*, 1863, c. 113, sy. 226, s. 481-514.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul 1994.

Safveti Ziya, "Hayât-ı San'at-kârâne", *Resimli Kitab*, 1324, sy. 6.

Stepanyan, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul 2005.

Stavrianos, Stavros, *The Balkans Since 1453*, London 2000.

"The Newspaper Press of France", *The Eclectic Magazine of Foreign Literature, Science and Art*, July 1846 (*British Quarterly Review*'dan naklen).

Til, Enis Tahsin, "İstibdatla İdarenin Başlıca Alâmeti: Sansür", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1951, c. 2, sy. 23, s. 1105-1108.

Wendell, Charles, *The Evolution of the Egyptian National Image*, Berkeley 1972.

Yazgıç, Kâmil, *Ahmet Mithat Efendi, Hayatı ve Hatıraları*, İstanbul 1940.

Yazıcı, Nesimi (1990), "Vakayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz", *OTAM*, 1991, sy. 2, s. 267-278.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.